



De nieuwe Molenwereld

R.K. Molenaarsbond
St. Victor
Pagina 4

De laatste
molensteenmaker
Pagina 42

juni
2022

Wat zijn vrijwillige
molenaars?
Pagina 56

Reacties en
ophef
Pagina 85

Spraakmakend

Artikelen in ons laatste nummer hebben de tongen en de toetsen losgemaakt. Niet eerder werd er op zoveel bijdragen gereageerd. In de rubriek "Reacties van lezers" op de laatste pagina's van ons blad kunt u lezen wat die reacties inhielden.

De artikelen van Robert Berentzen en Jan Scheirs over het (in hun ogen) te weinig draaien van molens hebben tot de meeste reuring geleid. Opvallend daarbij was, dat nagenoeg alle reacties afkomstig waren van individuele molenaars. Reacties van moleneigenaren, bestuurders van organisaties en beleidsmensen in het molenveld zaten er niet tussen. Als er waarheid schuilt in het punt dat door Berentzen en Scheirs naar voren is gebracht, dan ligt de sleutel tot een oplossing niet bij de molenaars, die hun werk in het merendeel der gevallen vrijwillig doen, maar bij de genoemde partijen; zij zouden, vanuit de zijlijn of van bovenaf, veranderingen moeten aansturen.

Kan men over het al dan niet voldoen-

de in actie zijn van molens van mening verschillen, over tenminste één andere actuele molenzaak is de Nederlandse molenwereld het roerend eens. Dat is de ernst van de biotoopproblematiek, waarbij de ene na de andere authentieke molenomgeving ten offer blijkt te vallen aan sloop van historische (bij)gebouwen, nieuwbouw die hoger wordt en dichterbij komt dan ooit tevoren, en windbelemmerende bomen die bij molens worden aangeplant of er tot in de hemel mogen doorgroeien. Van deze rampzalige ontwikkelingen zijn in het vorige nummer, zowel in het redactionele voorwoord als in het artikel over de biotoopsituatie in Noord-Brabant, schokkende voorbeelden gegeven. Er moeten algemene beschermende maatregelen en effectieve juridische middelen ter beschikking komen, willen we dit kwade tij nog een halt toe kunnen roepen. Ook dit is een zaak van hogerhand en niet van individuele molenaars.

De redactie houdt met belangstelling en plezier ruimte in haar kolommen

vrij voor reacties van beleidsmensen die alsnog op die thema's, het al dan niet voldoende draaien van molens en de biotoopproblematiek, zouden willen ingaan en die willen meedenken over oplossingen.

Naast zorgen en onopgeloste problemen zijn er natuurlijk ook verheugende ontwikkelingen. Bijvoorbeeld dat het Gilde van Vrijwillige Molenaars dit jaar haar vijftigjarig bestaan viert. Naar aanleiding daarvan is weer eens duidelijk geworden voor wat voor omwenteling in het denken over molens en het omgaan ermee deze vereniging destijds heeft gezorgd; en hoe wezenlijk haar rol nog steeds is. Een lang artikel in dit nummer is daarom gewijd aan een discussie over het instituut 'vrijwillige molenaar'.

Laten we het verder dicht bij huis houden en naar ons eigen blad kijken. We nemen daarvoor de uitgangspunten die we bij de herintroductie van ons blad aan het eind van 2017 hebben geformuleerd nog eens ter hand.

De *nieuwe* Molenwereld

Halfjaarlijks tijdschrift voor molenliefhebbers, molenaars en moleneigenaren, en voor hen die bij het behoud en beheer van molens betrokken zijn.

Redactie:

Erwin Esselink
Ton Meesters
Jan Scheirs
Jesse in 't Veld
E-mail: redactie@molenwereld.com

Verschijsning:

juni en december

Uitgever:

Stichting Molenwereld
Starlingaan 50
3906 WJ Veenendaal
E-mail: adm@molenwereld.com
Internet: www.molenwereld.com

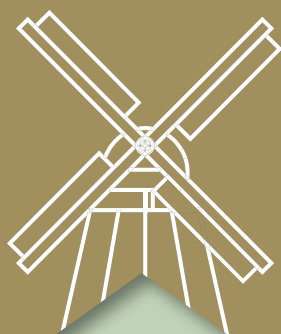
Abonnementen en administratie:

E-mail: adm@molenwereld.com
Internet: www.molenwereld.com

Advertenties:

Bart Dooren
Kerkstraat 52
2355 AH Hoogmade
Tel.: 071 5012672
E-mail: adv@molenwereld.com

Colofon



De abonnementsprijs bedraagt € 20,- per kalenderjaar inclusief verzendkosten bij verzending binnen Nederland. Bij verzending naar een adres buiten Nederland wordt de prijs van een nieuw abonnement aangepast op basis van de werkelijke verzendkosten.

Abonnementen kunnen op ieder gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij een abonnement uiterlijk op 31 oktober van het lopende kalenderjaar schriftelijk is opgezegd.

De in het lopende kalenderjaar reeds verschenen nummers worden na ontvangst van het abonnementsgeld direct toegezonden.

Prijs losse nummers: € 12,- (exclusief verzendkosten). Bij gelijktijdige afname van twee of meer exemplaren: € 10,- per exemplaar (exclusief verzendkosten).

Donateurs van de Stichting Molenwereld ontvangen het blad gratis bij een minimale donatie van € 62,50.

Bankrelatie:

NL 16 RABO 0375 0308 67

KvK: 41174466, Rotterdam

Layout en druk:

Mediacenter, Rotterdam
www.mediacenterrotterdam.nl

Realisatie website:

Red Vitamine, Rotterdam
www.redvitamine.nl

ISSN 2589 5451

©COPYRIGHT: Stichting Molenwereld.

Niets van deze uitgave mag worden veeleuvoudigd en/of openbaar gemaakt op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

We wilden in ons nieuwe tijdschrift graag aandacht besteden aan de thema's historie, techniek, hedendaagse ontwikkelingen, monumentenzorg, en mensen en bedrijf. We wilden ook uitdrukkelijk wat meer aandacht voor door water gedreven molens en hun landschap. Daarnaast streefden we naar een landelijke dekking van al deze onderwerpen.

Zonder zelfgenoegzaam te willen worden, stelt de redactie toch voorzichtig vast dat het allemaal redelijk gelukt is. Als u alleen al dit nummer doorbladert, dan kunt u zien dat er een ruime diversiteit aan onderwerpen is, alsmede een spreiding van de bijdragen over de verschillende provincies. Maar het kan altijd beter. En we moeten het ook volhouden! Dat laatste kan alleen door de niet aflatende hulp en steun van onze schrijvers en lezers, die wij steeds weer als weldadig ervaren. Hun bereidwilligheid bemoedigt en motiveert ons. Met name willen we hier de mensen van de Stichting Molen-documentatie en verschillende molenfotografen noemen, die ons al negen nummers lang van prachtig historisch of eigentijds illustratiemateriaal voorzien. Veel dank daarvoor. We hopen nog lang een beroep op jullie te mogen doen.

Om het als redactie te kunnen volhouden, hebben ook wij bijtijds versterking en aanvulling nodig. Op dit moment zijn we dringend op zoek naar een eindredacteur. Zie daarvoor de 'advertentie elders' in dit blad.

Tenslotte wensen wij u weer een mooie zomer toe, veel leesplezier met dit nummer, en bovenal moleninspiratie.

Redactie

De website van de stichting, www.molenwereld.com, is vernieuwd. Via de site kunt u onder meer reeds verschenen nummers van *De nieuwe Molenwereld* bestellen en zich aanmelden voor een nieuw abonnement. Daarnaast zijn alle nummers van de voorganger *Molenwereld* er digitaal te raadplegen. Belangrijk is ook dat er met regelmaat weer molennieuwtjes gepresenteerd zullen gaan worden in de rubriek "Molens actueel".

Inhoud



'En nu Victorianen, de wieken overhoeks!' 4
Geschiedenis van de R.K. Molenaarsbond St. Victor 1904-1971
Hans Geerts

Speuren langs Schielands Hoge Boezem 13
Erwin Esselink



De Frankenhofmolen 26
Een pre-industrieel monument van formaat
Dick Kenbeek

Boekbespreking 36
Piet-Hein van Halder,
De Opwettense Watermolen
Ton Meesters

Boekbespreking 40
Gerben D. Wijnja en
Warner B. Banga,
Groot Fries Molenboek, deel 1
Erwin Esselink



De laatste in zijn vak: 42
Hans Titulaer, molensteenmaker (65)
Ton Meesters

Column 48
WvdL

Vaags molenwerken slaat vleugels uit 50
Nieuwbouw moet expansie opvangen
Peter van der Molen



Vijftig jaar Gilde van Vrijwillige Molenaars 56
Willem Roose

Het vereenvoudigd systeem toegepast in Spengen 67
Erik Stoop



De molen van de Lisserpoelpolder 74
Jan Hofstra

Reacties van lezers 85

Omslag voor:
Het interieur van de Opwettense watermolen bij Eindhoven. Van 1918 tot 1975 werden de in de oliemolen geplaatste houtbewerkingsmachines aangedreven met behulp van waterkracht. De foto laat zien hoe door het nog aanwezige aswiel via een schijfloep en een gietijzeren tandwiel de gekoppelde riemaandrijving naar een hoog gelegen centrale aandrijfwas werd uitgevoerd (foto P. van Kemnade, Nuenen, 12 april 2021).

Omslag achter:
Piet van Hoorn (1873 - 1974), molenaar en eigenaar van de Opwettense watermolen op 61-jarige leeftijd in 1935. In 1884, 10 jaar oud, heeft hij Vincent van Gogh het schilderij van de Opwettense watermolen zien schilderen (foto uit de collectie L. Bressers, Nuenen).

'En nu Victorianen, de wieken overhoeks!'

Geschiedenis van de R.K. Molenaarsbond St. Victor 1904-1971 (deel 1)

Hans Geerts

In *De nieuwe Molenwereld* nummer 2 is aandacht besteed aan de patroonheilige van de molenaars, St. Victor. Dit was ook de naam van een rooms-katholiek molenaarsvakgilde dat in januari 1904 te Breda werd opgericht. Dit gilde was 'diocesaan', dat wil zeggen behorend bij een bisdom, in dit geval het bisdom Breda. In de andere bisdommen Den Bosch, Roermond, Haarlem en Utrecht ontstonden ook dit soort gilden. In juli 1918 werd een landelijke, overkoepelende bond opgericht, de *R.K. Nationale Molenaarsbond St. Victor*. F.J. (Frans) van der Reijt (1876-1956) uit Made en P.H.J. (Harrie) Trouwen (1902-1985) uit Heeze waren in de periode 1931-

1961 legendarische voorzitters van deze bond. Deze molenaarsbond heeft zichzelf in de loop der jaren verschillende keren opnieuw uitgevonden na een paar keer *tegen de grond te zijn geslagen*. In de roerige jaren 60 van de vorige eeuw ging deze vlieger echter niet meer op. Er was sprake van ontkerkelijking en ook van grote veranderingen in het molenaarsbedrijf. Het accent lag bij de aangesloten leden niet meer op het traditionele malen van graan met een windmolen, maar op machinale mengvoederfabricage. De tijd was rijp voor meer samenwerking met 'zusterorganisatie' de *Algemene Nederlandse Molenaarsbond* (A.N.M.B.).

Door een fusie tussen beide organisaties ontstond in januari 1971 de Nederlandse Industriële Molenaarsorganisatie (N.I.M.O.). De tijd van St. Victor was hiermee definitief voorbij en lijkt inmiddels grotendeels vergeten. In twee delen wordt ingegaan op de interessante, bewogen (ontstaans-)geschiedenis van deze bond, die nauw verbonden is met de bloeiperiode van het katholicisme in Zuid-Nederland. Dit eerste deel bevat de geschiedenis tot 1932.

Inleiding

Op 5 januari 1898 rolde het eerste nummer van het vakblad *De Molenaar* van de persen. Het was een weekblad bedoeld voor een brede doelgroep: koren- en pelmolenaars, olieslagerijen, handelaren in lijn- en raapkoeken, graanhandelaren, et cetera. Initiatiefnemer was Gos Eshuis, uitgever te Dalfsen. Hij had vernomen dat de molenaars geen vakblad hadden en besloot in deze behoefte te gaan voorzien, wat alom werd toegejuicht. In de eerste nummers werd in diverse artikelen al gewezen op de gevaren die dreigden,



◀ Enkele oprichters van het eerste uur op een gezinsfoto van rond 1900. Afgebeeld zijn molenaar Johannes Josephus (Jan) Kock, zijn tweede echtgenote Elisabeth Dimphina Poppelier en de vijf kinderen uit zijn eerste huwelijk. Op de achtergrond De Hooge Molen te Oosterhout. 'Stoere werker' Jan Kock was in de periode 1904-1909 de eerste voorzitter van het Bredase diocesane molenaarsgilde. Tweede van links staat zijn oudste zoon Adrianus Theodorus (Janus) Kock. Janus was sinds 1898 molenaar van molen De Hoop te Den Hout en was voorzitter van het Bredase gilde vanaf 1922. Ook speelde hij een rol in de landelijke bond (collectie Joke Aarts-Theeuwes).



In zaal Koninklijke Harmonie Unie aan de Vughtstraat nabij het station te Roosendaal vond op 21 april 1904 de benoeming van het eerste bestuur van het diocesane molenaarsgilde St. Victor in het bisdom Breda plaats. Het pand werd in 1984 afgebroken (prentbriefkaart Beeldbank Westbrabants Archief).

zoals concurrentie van grote meelfabrieken en de in opkomst zijnde coöperaties van boeren. De snelle oprichting van een landelijke molenaarsbond werd noodzakelijk geacht om de belangen van molenaars te behartigen. En zo ontstond op 24 mei van hetzelfde jaar de A.N.M.B. *De Molenaar* werd officieel orgaan van deze bond. Voorzitter van deze grote neutrale bond was 33 jaar lang - tot aan zijn dood in 1931 - Jacob Das Dzn. uit Utrecht, die vanwege zijn belangrijke rol ook wel 'vader Das' genoemd werd.

In de zomer van 1898 sloten katholieke molenaars uit Breda-Oosterhout, de Langstraat, Tilburg en Boxtel zich enthousiast als afdelingen aan bij de A.N.M.B. L.M.J.H. (Lucas) Manders, molenaar van de stellingmolen aan de Papensteeg te Drunen, was een belangrijke gangmaker en leidde de oprichtingsvergaderingen. P. van Riel, molenaar van de molen Koningin Wilhelmina te Dongen en F.J. van der Reijt, molenaar van de molen Hoop Doet Leven te Made, werden respectievelijk voorzitter en secretaris van de afdeling Breda-Oosterhout. Van der Reijt zou nog jarenlang actief zijn als belangenbehartiger voor de molenaars. J.J. Kock, molenaar van de Hooge Molen te Oosterhout, en zijn broer M. Kock, molenaar van de molen De Arend te Terheijden, waren ook actief in deze afdeling. Zij zouden later een rol spelen bij St. Victor. De afdeling Breda-Oosterhout werd opgedoekt in 1904. De gezagsdragers

in de katholieke kerk waren er geen voorstander van dat molenaars lid werden van een bond die geen katholieke signatuur had en stuurden aan op oprichting van een eigen bond. Men was ervan overtuigd dat alleen samenwerking tussen geloofsgenoten succesvol kon zijn.

Ontstaan van de katholieke sociale beweging

Nederland was aan het eind van de 19de eeuw een verzuild land. Verzuiling is

de verdeling van een samenleving in groepen op levensbeschouwelijke of sociaaleconomische basis, waarbij de groepen in bepaalde mate van elkaar zijn afgeschermd. Dit kan worden bereikt door het oprichten van op de levensbeschouwing gebaseerde instituties als scholen, verenigingen, politieke partijen, vakbonden, omroeporganisaties, kranten en ziekenhuizen. Deze 'zuilen' waren in deze periode (grofweg) de liberalen, de socialisten, de protestanten en de katholieken. Door de liberale grondwet van 1848 was de positie van het katholieke bevolkingsdeel aanmerkelijk verbeterd en kwam het in 1853 tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Na eeuwenlange achterstelling was het zelfbewustzijn van de katholieken gegroeid. In de periode 1860-1960 was sprake van het *Rijke Roomse Leven*, waarin de katholieke kerk een glorie-tijd beleefde en erg veel invloed en macht had in met name Noord-Brabant en Limburg. Op landelijk niveau was er wel sprake van samenwerking tussen de zuilen (bijvoorbeeld in de regering), maar verder heerste het credo: *in ons isolement ligt onze kracht*. Hierdoor werd echter de kloof tussen de zuilen steeds groter.

Door de toenemende industrialisatie eind 19de eeuw en de daarbij horende misstanden was er draagvlak voor nieuwe sociale bewegingen. De katholieke kerk zag met lede ogen de opkomst van het socialisme aan en deed zijn best om de gelovigen te bescher-



Bidprentje van Johannes Josephus Kock (collectie Joke Arts-Theeuwes).

men tegen deze dwalingen. Belangrijk voor de katholieke sociale beweging was de encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII uit 1891. In deze encycliek werd opgeroepen tot het vormen van eigen katholieke organisaties en vakbonden, ook voor middenstanders. De molenaars werden beschouwd als middenstanders. De katholieke, uit Noord-Brabant afkomstige vakbondspionier Willem Passtoors drong in 1900 op een congres aan op *het stichten van verenigingen voor den middenstand opdat deze stand, de kern der maatschappij, de plaats herovere welke hij sedert eeuwen tot sieraad van staat en kerk heeft ingenomen*. Men was van mening dat in een steeds meer ontkerstende maatschappij de emancipatie van het katholieke bevolkingsdeel het beste op deze wijze kon worden bevorderd.

In het voorjaar van 1902 richtte norbertijn J.P. Nouwens in het bisdom Den Bosch *De Hanze* op, de eerste diocesane vereniging voor *den handelsdrijvenden en industrieelen middenstand*. De naam was een verwijzing naar het bekende samenwerkingsverband van handelaren in de middeleeuwen. Nouwens was landelijk actief en werd ook wel de kampioen van de middenstand of - wat minder eerbiedig - 'middenstandsapostel' genoemd. Op 31 oktober 1902 verscheen het eerste nummer van het blad *De Hanzebode* waar hij hoofdredacteur van werd. Andere bisdommen volgden: in februari 1903 gebeurde hetzelfde in het bisdom Breda na aanmoediging van bisschop Leijten en Nouwens. *De Hanzebode* werd ook door de Bredase diocesane Hanze als officieel orgaan erkend en gaf daarvan blijk in een gewijzigde ondertitel in het voorjaar van 1904. Er kwam zelfs een aparte bank, de Hanzebank. Door onderlinge meningsverschillen en door onervarenheid in samenwerking kwam pas in 1915 de Nederlandse R.K. Middenstandsbond tot stand waarin alle bisdommen vertegenwoordigd waren.

Oprichting van diocesane molenaarsgildes

De Hanze speelde een grote stimulerende rol bij het oprichten van katholieke vakbonden of zogenaamde vakgilden van molenaars, bakkers, slaggers, kruideniers, winkeliers en ambachtslieden zoals loodgieters en meubelmakers. In het bisdom Breda ligt de



Franciscus Josephus (Frans) Teurlings, meelfabrikant en graanhandelaar te Nijmegen. Hij was voorzitter van het Bossche diocesane gilde in de periode 1904-1922. Hij was ook voorzitter van de C.H.V. voor Molenaars (afbeelding uit de jubileumuitgave St. Victor 1904-1954).

oorsprong van het ontstaan van St. Victor. De aanleiding tot het oprichten van een diocesaan molenaarsgilde met deze naam was in de winter van 1903-04 het plan van een aantal boeren om in de roomboterfabriek van Oosterhout een lijnkoekbreker te plaat-

sen. De voorzitter van de Bredase Hanze, W.A. Fick, nam hierover contact op met 'boerenapostel' pater Van den Elsen, in 1896 de oprichter van de *Noordbrabantse Christelijke Boerenbond* (N.C.B.), en kreeg voor elkaar dat de lijnkoekbreker niet werd geplaatst. Door dit succes groeide de wens om blijvend samen te werken en een katholiek molenaarsgilde op te richten, als afdeling van De Hanze. De onderlinge betrokkenheid tussen de Westbrabantse molenaars was groot. Er werd te Oosterhout een eerste oriënterende bespreking met 16 molenaars belegd onder leiding van het bestuur van De Hanze, en zo werd de kiem gelegd. Op 14 januari 1904 kwamen in een zaaltje aan het Stationsplein in Breda ruim 40 molenaars uit het bisdom Breda samen voor een oprichtingsvergadering, waaraan ook de pers aandacht besteedde. Na een *lustig* debat besloot men om verdere stappen te zetten. Een vijftal personen werd gekozen om een reglement op te stellen. Lucas Manders uit Drunen sprak de hoop uit dat het bisdom Den Bosch weldra zou volgen. Manders, die ook actief bleef bij de A.N.M.B., was een persoon die zich met kracht inspande voor samenwerking tussen molenaars.

Op 21 april 1904 vond in zaal Koninklijke Harmonie Unie te Roosendaal



Franciscus Johannes (Frans) van der Reijt, molenaar van molen Hoop Doet Leven te Made en fabrikant van kunstmolenstenen te Geertruidenberg. Hij was in de periode 1904-1922 secretaris en van 1922-1933 voorzitter van het Bossche diocesane gilde. In de periode 1931-1935 was hij landelijk voorzitter. Tot aan zijn dood in 1956 was hij erevoorzitter (collectie heemkundekring Made en Drimmelen).

Wie in Mij geloofd, al sterft hij ook, zal leven;
en al wie leeft en in Mij geloofd, zal niet sterven
in eeuwigheid. Joan. 11, 26.

†

In het H. Misoffer en in het gebed der gelovigen
wordt aanbevolen de ziel van

Franciscus Johannes van der Reijt
echtgenoot van ADRIANA MARIA TEMPELAARS,
eerder weduwnaar van MARIA ADRIANA v.d. MADE
geboren te Made en Drimmelen, 2 april 1876;
in leven oud lid der Provinciale Staten van Noord-
Brabant. Voorzitter van de H.H. Sacramenten der
Sterfenden, overleden te Rotterdam 14 febr. 1956
en begraven op het r.-k. kerkhof te Made H.-B.

„Wij willen niet dat gij onwetend zijt aangaande de
ontslapenen, opdat gij niet bedroefd wordt als de over-
rigen, die geen hoop hebben. Indien wij immers ge-
loven, dat Jesus gestorven en verrezen is, zo zal God
ook degenen, die in Jesus ontslapen zijn, met Hem
opweken.” (1. Thess. 4, 13 en 14).

Ten peredijde geleiden U de Engelen en dat zij U
opvoeren naar de heilige stad Jeruzalem.
Geliefde echtgenote, kinderen en kleinkinderen: Dit
is het grootste geluk: katholiek te zijn in woord en
daad, in geloof en in gebed; als gij ook zo doet, zult
gij zelf ook gelukkig zijn en Vader het meest eren.
Hartelijk dank voor uw goede zorgen; ik ben er zeker
van dat gij die zorgen zult voortzetten door voor
mijne ziel te bidden.

Heer, geef hem de eeuwige rust
en het eeuwige licht verlichte hem,
dat hij ruste in vrede. Amen.

een vervolgvergadering plaats van het diocesaan molenaarsgilde St. Victor. Het concept-reglement werd goedgekeurd en er werd een definitief bestuur gekozen, namelijk J.J. Kock uit Oosterhout als voorzitter, F. Dikmans uit Beek (het huidige Prinsenbeek) als vice-voorzitter, M. Kock uit Terheijden als secretaris-penningmeester, Jac. Rovers uit Ginneken en S. Aerden uit Wouw als commissarissen. Op aanraden van De Hanze werd op 5 mei 1904 nog een protestbrief verzonden aan Van den Elsen met de mededeling dat op coöperatieve boterfabrieken in Noord-Brabant geen werkzaamheden plaats dienden te vinden die thuishoorden op een dorpsmolen. Een citaat uit deze brief: *Het behoeft voor eerwaarde geen betoog dat ons bedrijf geheel vernietigd is wanneer de landbouwers zelf gaan malen. Wij zijn er vast van overtuigd dat u ons in deze zaak zult helpen.* Achteraf gezien was deze kwestie het eerste alarmsignaal voor de concurrentiestrijd die zou gaan komen. Op het eind van het jaar waren er al 75 leden.

In het bisdom Den Bosch volgde men redelijk snel. Op 12 juni 1904 vond te Boxtel een vergadering plaats van 70 molenaars. Op aandringen van de Bossche Hanze werd ook hier overgegaan tot vorming van een diocesaan molenaarsgilde. Er werd een voorlopig bestuur gevormd en op 23 oktober 1904 werd in Den Bosch een definitief bestuur gekozen: F.J. Teurlings uit Nijmegen als voorzitter, F.J. van der Reijt uit Made als eerste secretaris, M. Gors uit Budel als tweede secretaris, A. Nefkens uit Schijndel als penningmeester en A.J. van de Riet uit Beers als commissaris. Frans van der Reijt zou bijna 32 jaar lang bij St. Victor een prominente rol spelen.

Voorzitter Das van de A.N.M.B. zag deze ontwikkelingen natuurlijk met lede ogen aan en zag de hoop op samenwerking van alle molenaars in één landelijke bond vervliegen. In een vergadering van 21 september 1904 zei hij het volgende over het ontstaan van de diocesane molenaarsgilden: *De vraag geldt: wat nu? Samenwerking over het gehele land, zonder onderscheid van godsdienstige opvatting, is gewenscht en in elk geval is het van 't grootste gewicht om de medewerking van het*

Zuiden voor de molenaarsbeweging te behouden. Hij probeerde in gesprek te komen met De Hanze en diens voorman Nouwens, maar dit liep op niets uit. Er waren katholieke molenaars die lid waren (of bleven) van de A.N.M.B., maar dit was een minderheid.

Ook in het bisdom Roermond werd een diocesaan molenaarsgilde opgericht, hoewel dit wat langer duurde; de oprichting was pas in december 1917. J. Biermans uit Maasdriel werd voorzitter. In deze kerkprovincie werd de term Hanze voor de middenstandsvereniging overigens niet gebruikt, omdat ze dit woord te *Hollandsch* vonden. In februari 1929 vond een heroprichting plaats, want een en ander was doodgebloed (*de belangstelling is verflauwd*). H. Nijs uit Neer speelde in deze periode een belangrijke rol. Ook Van Bussel, de befaamde molenbouwer uit Weert, had een bestuursfunctie in dit gilde. De noordelijke bisdommen Haarlem en Utrecht volgden ook, maar omdat zij een kleine enclave vormden in overwegend protestants gebied was hun rol binnen St. Victor veel minder prominent.

Reglement

Het reglement van het Bossche diocesane molenaarsgilde van 28 februari 1912:

- *Het molenaarsgilde is een onderdeel van De Hanze, het vereert als patroon den H. Victor en heeft zijn hoofdzetel te Den Bosch.*
- *Het doel is verbetering van den molenaarsstand in het algemeen, overeenkomstig den Roomschen godsdienst.*
- *Dit doel tracht het te bereiken door het steunen van alle R.K. Sociale Actie welke de welvaart van den handeldrijvenden en industrieelen middenstand kan bevorderen.*
- *Door te bestrijden misbruiken in het molenaarsbedrijf.*
- *Het maalloon behoorlijk te regelen.*
- *Uit te roeien oneerlijke of onhoudbare concurrentie tusschen molenaars onderling.*
- *Voorkomen of tegengaan met geoorloofde middelen van coöperatieve maalderijen en van andere coöperaties welke strijdig zijn met de belangen van het molenaarsbedrijf.*
- *Gezamenlijke aankoop van granen en samenwerking met vakgenoten.*

Ontstaan van een landelijke R.K. Molenaarsbond

In het najaar van 1911 werd te Veghel de *Coöperatieve Handelsvereniging* (C.H.V.) als inkooporganisatie van de N.C.B. opgericht en nam de concurrentie vanuit boerencoöperaties toe. Consumptiemaalderij, loonmaalderij en handel in enkelvoudige veevoerders waren in die tijd de enige bronnen van inkomsten voor molenaars. Met hard werken, waarbij bij zwakke wind ook vaak 's nachts werd doorgewerkt, kon de dorpsmolenaar de kost verdienen.

Om tegenwicht te bieden aan de boerencoöperaties werd op 11 juni 1912 door het Bossche diocesane molenaarsgilde (met medewerking van het Bredase) een *Coöperatieve Handelsvereniging voor Molenaars* met kantoor aan de Schiekade te Rotterdam opgericht. Frans Teurlings en Frans van der Reijt werden respectievelijk voorzitter en secretaris-penningmeester van deze vereniging.

In april 1914 kwam door inspanningen van Van der Reijt na moeizame onderhandelingen een bestuursovereenkomst tussen de beide Brabantse gilden en de N.C.B. tot stand. Afgesproken werd dat de N.C.B. oprichting van coöperatieve maalderijen zou voorkomen wanneer zou blijken dat de betrokken molenaars hun klanten reëel en goed bedienden en dat er geen klachten waren over levering en bediening. Tevens werd een geschillencommissie opgericht die jarenlang (tot ongeveer eind jaren 20) goed werk verrichtte. Door deze overeenkomst werd de oprichting van coöperatieve maalderijen zo veel mogelijk voorkomen en was (voorlopig) de angel uit de zaak.

In juli 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit waarbij Nederland neutraal bleef. De overheid werd gedwongen tot ingrijpende maatregelen wat betreft de voedselvoorziening. De grote meelfabrieken werden onder regeringstoezicht geplaatst en aan bepaalde voorschriften gebonden. Teurlings en Van der Reijt stapten in september van dat jaar namens de C.H.V. voor Molenaars naar minister Treub van Handel, Nijverheid en Landbouw, toen plotseling bekend werd gemaakt dat alle tarwe voor de broodbereiding zou worden vermalen door deze fabrieken. Zij gingen op audiëntie bij de minis-



Foto van de familie Kock gemaakt door fotograaf W. Bleuzé rond 1920 tijdens een uitje met de motorboot *Familietrouw II* op de Nieuwe Maas te Rotterdam. Deze boot werd van Molenaars. De vaarroute was Rotterdam-Dordrecht-Oosterhout-Dongen-Terheijden-Breda (collectie Joke Aarts-Theeuwes).

ter en kwamen er al gauw achter dat deze verkeerd geïnformeerd was (mogelijk met opzet door de fabrieken!). Hij dacht dat de molenaars zich uitsluitend met veevoeder bezighielden. Na uitleg van de molenaars kwam hij uiteindelijk op zijn beslissing terug en kregen de molenaars erkenning voor het malen van regeringsgraan, mits men kon leveren in partijen van minstens 150 ton. Men kon aan deze eis voldoen dankzij het gezamenlijk handelskantoor te Rotterdam. De tarwe werd opgehaald door de drie motorboten *Familietrouw I, II en III* van de familie Kock die een beurtvaartdienst had opgezet. In 1919 werd de naam veranderd in N.V. Hanze Graan-Centrale. In 1921 eindigde de bemoeienis van de overheid en werd deze vennootschap geliquideerd, ook omdat de handel weer zijn normaal aanzien had gekregen.

De samenwerking tussen de vijf gilden was beperkt en kwam (net zoals bij

De Hanze) moeizaam van de grond door de relatief grote autonomie van de bisdommen. Sommige bisschoppen



Cornelis Adrianus Soffers, rector van het gasthuis te Oosterhout. Hij was geestelijk adviseur van het Bredase diocesane gilde in de periode 1917-1929 en kortstondig geestelijk adviseur van de landelijke bond in de periode 1919-1921 (*Katholieke Illustratie*, 2 juni 1926).

hielden krampachtig aan oude tradities vast en hadden geen oog voor moderne ontwikkelingen. In voorjaar 1917 werd rector C.A. Soffers uit Oosterhout door bisschop Hopmans benoemd tot geestelijk adviseur van De Hanze bisdom Breda en van meerdere vakgilden waaronder het diocesaan molenaarsgilde. 'Muldersvriend' Soffers drong krachtig aan op meer samenwerking tussen de vijf diocesane gilden en vond gehoor. Hij schreef als propagandist vaak krantenartikelen, hield bezielen-redevoeringen en had een groot netwerk. Tevens was hij redacteur van het blad *De Hanzebode* en later hoofdredacteur van opvolger *De R.K. Middenstander* (vanaf 1920: *De Nederlandsche Hanze*). Na de oprichting van de vereniging De Hollandsche Molen in 1923 werd hij bestuurslid, waar hij om gezondheidsredenen in 1929 mee stopte.

Rector Soffers werd in zijn streven gesteund door Frans van der Reijt. De te stichten landelijke bond kon ook op



gebruikt voor vervoer van regeringsgraan door de C.H.V.



In een bovenzaal van café-restaurant Boneski aan de Coolsingel te Rotterdam vond op 4 juli 1918 de oprichtingsvergadering van de Nationale Molenaarsbond St. Victor plaats (prentbriefkaart Beeldbank Stadsarchief Rotterdam, nr. PBK-2005-412).

steun rekenen van de Hanze-koepel, de Nederlandse R.K. Middenstandsbond. Op 4 juli 1918 werd in een bovenzaal van café-restaurant Boneski aan de Coolsingel te Rotterdam een stichtingsvergadering van de *Nederlandsche R.K. Hanzebond van Molenaars en Graanhandelaars St. Victor* belegd. A.F. Kock, molenaar te Terheijden en tweede secretaris van de middenstandsbond, had in *De Molenaar* een paginagrote aankondiging van deze bijeenkomst geplaatst. Hij gaf tijdens de bijeenkomst aan dat bloeiende diocesane molenaarsgilden in de bisdommen prachtig waren, maar niet voldoende. Een nationale vakorganisatie was nodig om meer invloed uit te kunnen oefenen. Soffers gaf verder aan dat de middenstanders katholiek georganiseerd wilden zijn en niet neutraal. De neutrale organisatie (hij bedoelde de A.N.M.B.) was volgens hem: *de bijwagen van het liberalisme en in laatste instantie een verlengstuk van de vrijmetselarij*. De vertegenwoordi-

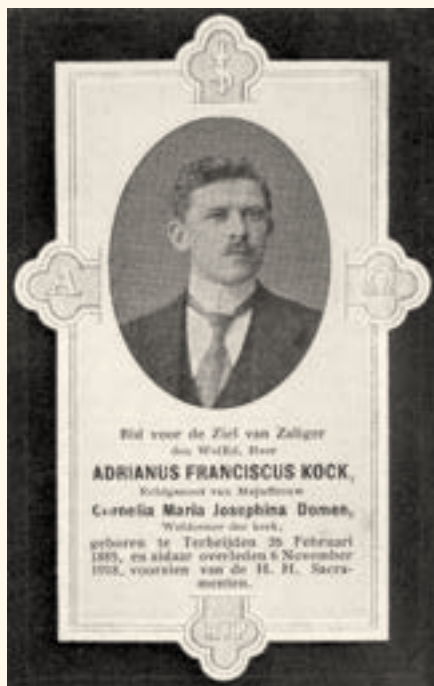
gers van de molenaarsgilden uit Breda, Den Bosch en Roermond steunden bij acclamatie de beoogde nationale

bond. Een voorlopig bestuur werd via het linkingpin principe gevormd door F.J. Teurlings (bisdom Den Bosch), F. Dikmans (bisdom Breda) en J. Biermans (bisdom Roermond). In het voorlopig bestuur werden ook vertegenwoordigers van de noordelijke bisdommen Haarlem en Utrecht en van de graanhandelaars gekozen.

Pas enige tijd later, waarschijnlijk door het onverwacht overlijden van mede-initiatiefnemer A.F. Kock, werd op 10 april 1919 te Rotterdam een definitief bestuur gekozen. De eerste landelijke voorzitter werd L.H.M.M. van Loon, een jonge graanhandelaar en meelfabrikant uit Tilburg; Soffers werd geestelijk adviseur. M.J. Denteneer uit Tilburg werd secretaris en hoofdredacteur van een op te richten orgaan. Van der Reijt kreeg ook een rol in het bestuur. De contributie werd vastgesteld op f 15 per jaar waarvan f 5 was inbegrepen voor het centrale Hanzebureau. Er werd vanaf juli 1919 een



Paginagrote advertentie over de oprichtingsvergadering van de landelijke bond (*De Molenaar*, 26 juni 1918).



Bidprentje van Adrianus Franciscus (Janus) Kock, molenaar te Terheijden. Kock was secretaris van het Bredase diocesane gilde ('de bond van Kock') en vicevoorzitter van de C.H.V. voor Molenaars. Tevens was hij als tweede secretaris van de Nederlandse R.K. Middenstandsbond nauw betrokken bij de oprichting van de landelijke bond in juli 1918. Hij overleed in november 1918 aan de Spaanse griep (collectie Joke Aarts-Theeuwes).

weekblad uitgebracht met de naam *Granarium*. Het aantal leden was eind 1919 opgelopen naar 500.

Op 19 april 1920 vond een jaarvergadering plaats waarin Leo van Loon aangaf dat hij vanwege drukke werkzaamheden wilde aftreden. Soffers reageerde verbijsterd en eiste nijdig dat Van Loon aanbleef en pas ging *als ze hem weggagen*. Na wat aandringen van een ontevreden Soffers bleef Van Loon formeel aan, maar zijn voorzitterschap was geen succes. De nationale bond bestond nog wel op papier, maar was feitelijke ter ziele. Eerste voorzitter Van Loon werd in de jubileumuitgaven van 1954 en 1964 niet genoemd en ten onterechte werd aangenomen dat Frans Teurlings uit Nijmegen de eerste landelijke voorzitter was.

Jubileum van het Bredase gilde: vijf jaar te vroeg

Op 18 juni 1924 vierde het Bredase diocesane gilde zijn 25-jarig bestaan. Dat ze in dit jaar een jubileum vierden, was vreemd, want het gilde was ontstaan in 1904. In de jubileumuitgave

uit 1954 werd gesteld dat *men veilig kan aannemen dat 1904 en niet 1899 het geboortjaar van St. Victor is*. In deze jubileumuitgave werd verwezen naar een oude feestgids 1899-1924. In deze feestgids werd aangegeven dat Jan Kock uit Oosterhout, die in april 1904 tot eerste voorzitter was benoemd, in de periode 1899-1904 penningmeester van een interdiocesane bond was geweest. In deze bond waren de molenaars van de bisdommen Breda en Den Bosch verenigd. De oprichting van een separate Bredase bond in 1904 was blijkbaar een reorganisatie, maar dit blijkt niet uit krantenartikelen van deze periode. Ook in het door J.J. van Riel uit Bavel jarenlang bewaarde notulenboek over de periode 1904-1939 werd een - katholieke - voorloper niet vermeld. De oprichting van de Bredase bond in 1904 was naadloos verbonden aan het opdoeken van de niet-katholieke onderafdeling Breda-Oosterhout van de A.N.M.B. Mogelijk dat men na al die jaren ook niet meer precies wist hoe het zat, of men wilde verbloemen dat men vóór 1904 aangesloten was bij de A.N.M.B.

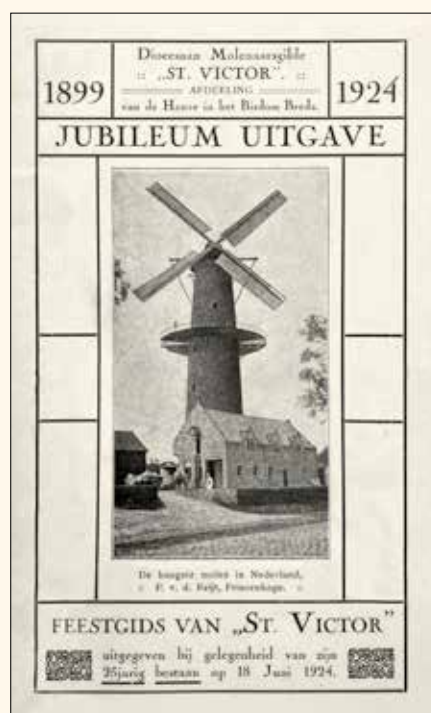
Jan Kock was in 1909 overleden en als voorzitter opgevolgd door Frans Dikmans uit Beek (Prinsenbeek). In november 1922 was deze erevoorzit-

ter geworden en werd A.Th. Kock uit Den Hout - zoon van Jan Kock - de nieuwe voorzitter. Deze Janus Kock speelde in 1932 een cruciale rol bij een financiële reddingsactie ten behoeve van de molen te Made, die door een ongeluk zwaar was beschadigd. Hij was tot op hoge leeftijd ook actief in de landelijke bond. In de jubileumuitgave uit 1954 is een foto afgedrukt van het kantoor van toenmalig landelijk voorzitter Trouwen met aan de wand een portretfoto van de in 1947 overleden Kock.

Op het programma van 18 juni 1924 stond een plechtige Heilige Mis opgedragen door Soffers. Hij sloot zijn *magistrale feestrede* af met de woorden: *En nu Victorianen, de wieden overhoeks!* Daarna was er een lunch in vergaderlokaal de Graanbeurs, een bezoek aan de Grote Kerk en een rijtoer naar het Mastbos. Daar werd een groepsfoto gemaakt. Eregast was P.G. van Tienhoven, voorzitter van de in 1923 opgerichte vereniging De Hollandsche Molen. In een toespraak legde hij uit dat de vereniging onder meer als doel had met traditionele molens dezelfde resultaten te bereiken als met moderne machines door de toepassing van nieuwe technieken.

Frans van der Reijt was ook als gast aanwezig. Hij was sinds januari 1922 voorzitter van het Bossche diocesane gilde als opvolger van Teurlings. Hij had eerder schriftelijk aangegeven dat hij graag met een foto opgenomen wilde worden in de feestgids, maar het bestuur ging daar niet in mee. Om de feestdag en de gids te kunnen bekostigen, werd een loterij (rad van fortune) georganiseerd. In het verslag in het notulenboek werd geconstateerd: *dat verschillende molenaars maar niet begrijpen konden dat zij zo vaak in Breda waren geweest, maar nooit eens gedacht hadden aan een bezoek aan de Grote Kerk*.

In het vervolg van dit artikel wordt verder alleen gekeken naar de geschiedenis van de koepel, de Nationale R.K. Molenaarsbond St. Victor. Er was sprake van vier lagen: de nationale bond, de vijf onderliggende diocesane gilden, kringen (vaak verbonden aan decanaten) en lokale afdelingen (vaak verbonden aan parochies). Een voorbeeld van een kring was Zeeuws-



Titelpagina van de feestgids van St. Victor, uitgegeven bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan op 18 juni 1924 (collectie Stichting Molendocumentatie Amsterdam).

Vlaanderen van het diocesane gilde in het bisdom Breda. De gilden, kringen en afdelingen hebben allemaal hun eigen lokale geschiedenis met hun eigen bestuur. Ook waren er vreemde kronkels, zo hoorde de afdeling Zevenbergen op een gegeven moment bij het Bossche gilde terwijl geografisch gezien Breda logischer was. Ook werden er afdelingen opgeheven en na verloop van tijd bloeiden ze weer op. Het voert te ver om in dit artikel de geschiedenis van deze 'lappendeken' te beschrijven. In vakblad *De Molenaar* is veel aandacht besteed aan landelijke en lokale vergaderingen. Hierin lees je dat er vaak discussie was over de organisatiestructuur. De indruk is dat het soms als los zand aan elkaar hing. Gemaakte afspraken werden regelmatig vergeeten of raakten na vertrek van bestuursleden in onbruik.

De vijf diocesane gilden bezaten in ieder geval een grote mate van zelfstan-

digheid en Breda en Den Bosch waren erg dominant. Naar buiten toe werd slechts eenheid gedemonstreerd wanneer door overheidsmaatregelen of crisissomstandigheden de nood aan de man kwam. Voorzitter Das van de A.N.M.B bleef toenadering zoeken en drong bij Van der Reijt in de jaren 20 aan op meer landelijke samenwerking gezien de complexe uitdagingen waarmee men geconfronteerd werd. De tijdgeest was hier echter nog niet rijp voor.

Economische crisis en heroprichting van de landelijke bond

De diocesane banden bleken in de jaren 20 veel hechter dan de landelijke: nagenoeg alle activiteiten werden ontwikkeld in de diocesen. In de periode 1922-1930 werd van de landelijke bond helemaal niets vernomen, ook het orgaan *Granarium* was na een kortstondig bestaan van de aardbodem verdwenen. Er werd niet meer vergaderd en ook werd de contributie niet meer

geïnd. Soffers was teleurgesteld afgehaakt als geestelijk adviseur.

Vanaf 1929 was er sprake van een wereldwijde economische crisis. Door de felle concurrentie liepen de spanningen met de (ook katholieke) boerenorganisaties enorm op. De coöperatieve maalderijen en pakhuizen breidden zich als een olievlek uit ondanks de overeenkomst uit 1914. De boeren waren verplicht om daar hun graan te laten malen. Zij namen het werk over van de molenaars en probeerden een monopoliepositie te verwerven op de graanmarkt. Molenaars kregen te maken met allerlei verdachtmakingen (ze werden bijvoorbeeld afgeschilderd als knoeiers) en voelden zich niet of nauwelijks gesteund door de geestelijkheid. Men verweet de N.C.B. een tekort aan (katholiek) gemeenschapsgevoel en christelijke naastenliefde. Kleine middenstanders zoals molenaars verdienden ook een plaatsje onder de zon



Leo Henricus Matheus Maria van Loon, graanhandelaar en meelfabrikant te Tilburg, op het middenterrein van de meelfabriek van zijn vader aan de Tuinstraat in 1910. Hij was in de periode 1919-1931 de eerste landelijke voorzitter. In zijn bestuursperiode was de landelijke bond nauwelijks actief (Beeldbank Regionaal Archief Tilburg, nummer 200451).

en werden *afgeslacht en vertrapt door grote katholieke kapitalistische concerns*. Tevens werd in 1930 door de overheid de Tarwewet aangekondigd, wat zaken voor kleine molenaars verder compliceerde.

De sluimerende landelijke bond beleefde door deze ontwikkelingen een heropleving, omdat nationale organisatie opeens hard nodig was om te overleven. Van der Reijt gaf aan dat een eensgezind front nodig was om redelijke eisen kracht bij te zetten. Men zou sterker staan in onderhandelingen, mede als men ook door de overheid als gesprekspartner werd erkend. Hij schreef in *De Molenaar* van 3 november 1930 een nijldige ingezonden brief over het disfunctioneren en de onzichtbaarheid van Van Loon en Denteneer. In het Bredase notulenboek werd in de vergadering van 4 november 1930 aangegeven dat

men al 7 of 8 jaar niets meer van de landelijke bond had vernomen, en velen vonden de contributie ook te hoog. In een vergadering te Den Bosch op 29 januari 1931 werd besloten om met een schone lei te beginnen en de nationale bond opnieuw op te richten. Van Loon en Denteneer werden afgedankt (zelfs niet meer genoemd) en Van der Reijt werd als nieuwe landelijk voorzitter aangewezen, hij bleef - tot juli 1933 - ook voorzitter van het Bossche gilde. Om molenaars aan te sporen weer lid te worden werd de contributie verlaagd naar f 10. Het correspondentieadres werd voorlopig het Nationale Hanze-bureau te Den Haag.

In april 1931 werd het inmiddels nauwelijks nog functionerende *herenakkoord* uit 1914 - volgens Van der Reijt op brute wijze - eenzijdig en zonder overleg, definitief opgezegd door het hoofdbestuur van de N.C.B. De C.H.V.

te Veghel ging gestaag verder met oprichting van coöperatieve maalderijen. Er werd in 1931-32 geprobeerd te onderhandelen met de N.C.B, maar dit haalde weinig uit. Van der Reijt en de nieuwe geestelijk adviseur N.A. Bijnen uit Eersel deden verder hun best om het tij te keren door protestvergaderingen te organiseren. In deze vergaderingen werd de toon steeds strijdlustiger: *We hebben ons best gedaan om de kwestie in der minne te schikken, maar tegen broodroof van de molenaars zullen we ons met hand en tand verzetten. Een macht is bezig is om de molenaarsstand in de grond te boren, doch wij zullen paraat zijn en de noodklok luiden. Thans wordt het een strijd op leven en dood.* De heropgerichte landelijke bond had rond 1932 ongeveer 600 leden. Het werd nu tijd voor grootschalige propaganda voor een goede zaak. ◻

- Wordt vervolgd -



Groepsfoto gemaakt op 18 juni 1924 door fotograaf N. van Zijverden in het Mastbos te Breda van molenaars uit het bisdom Breda tijdens het (in het verkeerde jaar) gevierde jubileum van het Bredase diocesane gilde. Op de voorste rij zittend van links naar rechts: directeur van het Hanzebureau J.C. van den Boom uit Breda; secretaris André Janssens, molenaar te Oosterhout (voorheen De Lage Molen, in 1905 afgebrand); voorzitter van het Bossche diocesane gilde Frans van der Reijt uit Made; voorzitter Janus Kock uit Den Hout; geestelijk adviseur rector Soffers uit Oosterhout; erevoorzitter Frans Dikmans, molenaar te Beek (molen De Negen Gebroeders); voorzitter van de vereniging De Hollandsche molen P.G. van Tienhoven uit Amsterdam; Vic van de Reijt, molenaar te Ginneken (molen Het Fortuyn); Fons Theeuwes, molenaar te Teteringen (standermolen in 1919 afgebroken); onbekend. De namen van de overige afgebeelde personen zijn (grotendeels) bekend bij de auteur (collectie Joke Aarts-Theeuwes).

Speuren langs Schielands Hoge Boezem

Erwin Esselink

In *De nieuwe Molenwereld* is al eerder aandacht besteed aan de molens van Vorderman in Wenum en aan het kanaal te Apeldoorn (nummers 5 en 7). In het laatstgenoemde artikel kwam nog een molen van Vorderman ter sprake: de korenmolen aan de Anklaarseweg te Apeldoorn, in 1901 daar gebouwd. Over de herkomst van deze molen is in het verleden al veel gespeculeerd. Op basis van model en bouwjaar zou het een overgeplaatste molen van de Hoge Boezem van Schieland bij Rotterdam kunnen zijn, maar laten we de beschikbare informatie eens op een rij zetten en kijken of daar een conclusie uit te trekken valt.

In november 1947 bezocht Arie de Koning, technisch adviseur van Vereniging De Hollandsche Molen, de Anklaarse molen in Apeldoorn. Mole-naar Hessel Vorderman vertelde bij die gelegenheid dat de molen in 1901 hier gezet was en vroeger deel uitmaakte van een serie poldermolens in de omgeving van Rotterdam. Dit gegeven over de herkomst is nogal specifiek (dus niet zoiets als 'uit de Zaan') en daardoor waardevol. Toen de molen gebouwd werd, was Hessel nog niet geboren, dus deze informatie had hij waarschijnlijk van zijn vader. De samenstellers van het eerste Gelders Molenboek uit 1969 hebben de molen (dan inmiddels een romp) ook bezocht en opgemeten. Waarschijnlijk kregen ze over de herkomst hetzelfde verhaal te horen, maar zij moeten gedacht hebben: een serie poldermolens in de omgeving van Rotterdam, dat

moet Kinderdijk geweest zijn. Die conclusie is terug te vinden in het Gelders Molenboek, maar kan niet juist zijn. Rond 1900 is er in Kinderdijk geen poldermolen afgebroken. Een rond 1900 afgebroken achtkante molen, die deel uitmaakte van een groep poldermolens bij Rotterdam kan alleen maar een van de boezemmolens van de Hoge Boezem geweest zijn. De samenstellers van het Gelders Molenboek waren van het bestaan van deze molens blijkbaar niet op de hoogte. In de wijde omgeving van Rotterdam hebben meer groepen poldermolens gestaan, maar die waren of al veel eerder verdwenen (zoals de molens van de Zuidplaspolder) of verdwenen pas later (bijvoorbeeld de Bleiswijkse Droogmakerij).

Rotteboezem

Het riviertje de Rotte, waar Rotterdam zijn naam aan ontleent, fungeert als boezemwater voor de aangrenzende polders ten noorden van Rotterdam. In een ver verleden kon het overtollige water van de Rotte bij een gunstige waterstand op het buitenwater de Nieuwe Maas worden gespuid. Bodemdaling en geleidelijk stijgend buitenwater maakte bemaling van de polders met windmolens noodzakelijk. De Rotte had binnen de bebouwde kom van Rotterdam een smal en bochtig verloop, waardoor regelmatig sprake was van wateroverlast. Een zekere verlichting bood de bouw van een hoge stenen baliemolen genaamd Kostverloren in 1742, die met twee schepraderen de Rotteboezem via een kolk kon afmalen op de Nieuwe Maas. In 1765

werd octrooi gevraagd voor de droogmaking van een aantal plassen onder Bleiswijk en Hillegersberg. Deze droogmakerij zou gaan uitmalen op de Rotte en dat was de spreekwoordelijke druppel. Besloten werd tot een drastische uitbreiding van de boezembemaling. Er werd een aftakking van de Rotte gemaakt, de zogenaamde Lage Boezem. Deels parallel aan de Lage Boezem werd de Hoge Boezem aangelegd, richting Oostpoort in het centrum van Rotterdam. Op de kade tussen de Lage en Hoge Boezem werden in de jaren 1772/1773 acht kapitale achtkante schepradmolens gebouwd, van noordwest naar zuidoost genummerd 1 tot en met 8. Wanneer het water van de Rotte niet gespuid kon worden vanwege een hoge stand van het buitenwater, dan maalden de boezemmolens het water van de Lage in de Hoge Boezem, waarvan het peil circa 1,30 meter hoger lag dan het peil van de Rotte. De Hoge Boezem bood dus een extra waterberging en maakte het mogelijk om bij een hoge stand van het buitenwater toch water te kunnen lozen. Toch bleek na een aantal jaren dat de opslagcapaciteit van de Hoge Boezem te klein was. Daarom werd in 1854 een reserveboezem aangelegd ten zuidwesten van de Hoge Boezem, tegenover de molens. Ook nu weer bleek na een aantal jaren dat de boezembemaling versterkt moest worden. Daarom werd in 1871 de Lage Boezem doorgetrokken naar de Oostpoort, waar een nieuw stoomgemaal gebouwd werd in plaats van de Kostverlorenmolen. Ruim 20 jaar later begon dit gemaal gebreken te vertonen. Dure

Op zaterdag den 25 April 1772, 's morgens ten 10 uren, zullen de Heeren Commisfarisfen, tot de Werken van den Hoogen Boezem, onder Schieland te maken, gecommiteert, in 't Gemeenlandshuis, binnen Rotterdam, publyk aanbesteden, eenige TIMMER- en AARDEWERKEN, naamlyk, het maken-en-boutwen van Agt Agtkante Scheprad-Wind-Water-Molens; het schieten van eenige Vaarten, en het leggen van eenige Kadens; alles ter plaatse en zoo als de Werken zyn afgepaald. De Bestekken zullen 8 dagen te voren voor een ygelyk te zien en te lezen zyn, te Rotterdam, in de Herberg de Zwaan, op de Zeevischmarkt; by den Commisfaris van 't Goudsche Wagenveer, aan de Oostpoort; in 't groot en klein Schippers Huis; in de Herberg Sommelidijk; in 't Hof van Brussel; in den Romein, even buiten de Delftische Poort, en aan den Donderdam by Cornelis Pols. Nader onderrichting en aanwyzing is te bekomen by den Fabryk van Schieland, in 't Gemeenlands Huis voorn.

Aanbesteding van de acht boezemmolens in 1772 met bijkomende werken. Advertentie uit de Rotterdamsche courant van 9 april 1772.



Detail van een kaart van het hoogheemraadschap Schieland uit 1874. De Lage Boezem (1) voert het water van de Rotte naar de acht boezemmolens, vandaar wordt het water via de Hoge Boezem (2) afgevoerd richting Oostplein (3) en vervolgens naar de Nieuwe Maas (collectie Nationaal Archief, archiefnummer 4.ZHPB4, inventarisnummer 99).

reparaties waren noodzakelijk, reden om de gehele boezembemaling onder de loep te nemen. Daar kwam nog het

afbranden van boezemmolen no. 7 in 1895 bij, zodat besloten werd om alle boezemmolens en het stoomgemaal te

vervangen door een nieuw te stichten stoomgemaal.

Einde windbemaling

Het nieuwe gemaal werd gebouwd aan de Admiraliteitskade in Rotterdam en werd op 1 november 1899 in gebruik genomen. De molens en het oude gemaal werden buiten bedrijf gesteld. De gemeente Rotterdam had vanwege uitbreidingsplannen interesse in de overbodig geworden reserveboezem en delen van de Lage en Hoge Boezem, die niet langer gebruikt werden. Per 1 mei 1900 nam de gemeente de zeven resterende boezemmolens over van het hoogheemraadschap Schieland. In juni 1900 kreeg de gemeente machtiging van de raad om de molens voor afbraak te verkopen, maar in augustus werd besloten om toch twee molens voorlopig te laten staan. Geïnteresseerden konden tot en met 20 oktober 1900 een bod uitbrengen op de vijf resterende molens. De afloop van de verkoop was als volgt:

- Aan J.B. Thobé te Dordrecht de bewegende delen van molen no. 1 en de molens 2 en 4.
- Aan J.P. Helmer te Rotterdam molens no. 6.
- Aan L. van der Weiden te Krimpen aan den IJssel molen no. 8.

In plaats van te speculeren over welke

De molens aan de Hoge Boezem gezien naar het noordwesten met van voor naar achter de molens no. 6 t/m 1. De originele foto is zo scherp, dat links op de baard van de voorste molen KPb te lezen is en rechts No. 6. De letters PB staan mogelijk voor de bouwer van deze molen Pieter Blanken. Foto gemaakt door Pieter Oosterhuis rond 1880 (collectie Ton Meesters).



molen naar Apeldoorn gegaan zou kunnen zijn, benaderen we deze vraag van de andere kant, m.a.w. welke molens kunnen het niet geweest zijn.

Molen no. 7

Die eerste molen die afvalt is molen no. 7 die, zoals hierboven al vermeld, in 1895 door brand verloren ging. In de vroege ochtend van 23 juli 1895 sloeg de bliksem in boezemmolen no. 7. Het lukte molenaar Van Kleef en zijn vrouw een beginnende brand op zolder met emmers water te blussen, maar de kap stond toen al in lichterlaaie. Er restte het echtpaar niets anders dan de molen uit te vluchten. De uitgerukte brandweer kon niets tegen de vuurzee uitrichtten en na een uur stortte de brandende molen ineen. De vonkenregen bedreigde ook de buurmolens no. 6 en 8. Het riet van molen no. 6 vatte al vlam, maar door een stortbui werd het vuur gedoofd.

Door de brand raakte Van Kleef zijn woning en zijn werk kwijt, maar dat was van korte duur. Nog in hetzelfde jaar volgde hij molenaar Martinus Pols op van boezemmolen no. 4.

Molens no. 1, 3 en 5

Het was aanvankelijk de bedoeling van de gemeente om de zeven resterende molens voor afbraak te verkopen. In augustus 1900 kwam men daar op terug en besloot men twee molens van verkoop uit te sluiten, waarschijnlijk om als huisvesting te dienen voor gemeentepersoneel. Uiteindelijk werden de molens no. 3 en 5 niet (direct) verkocht. Deze bleven dus staan, evenals de romp van molen no. 1.

In het Rotterdams Nieuwsblad van 11 januari 1906 lezen we het volgende over deze drie molens:

In september van het vorige jaar werd een aanvang gemaakt met het sloopen van molen no. III en het uitnemen van het binnenwerk van molen no. V. Van molen no. III is thans niets meer over. Molen no. V echter ontving, na van zijn binnenwerk te zijn ontdaan, een platte kap terug en is thans weder door den heer Merwes betrokken.

Van de vroeger aan de Noodboezem staande 8 watermolens, zijn thans nog de molens I en V over.

Dus molen no. 3 werd eind 1905 afgebroken en in dezelfde periode werd molen no. 5 onttakeld. Overigens moet



De molens no. 2 t/m 8 aan de Hoge Boezem gezien naar het oosten. Op de voorgrond de reserveboezem die in 1854 werd aangelegd voor extra opslagcapaciteit, daarachter de Hoge Boezem. Foto gemaakt voor de zomer van 1895 omdat molen no. 7 nog bestond (collectie Hans Roest).

de naam 'Merwes' in bovenstaand bericht 'Merbis' zijn. Pieter Merbis, molenaarszoon uit Zevenhuizen, was de laatste molenaar op molen no. 5 en was in die tijd gemeentewerker. De romp van deze molen werd in juni 1926 afgebroken.

De overgebleven romp van molen no. 1 werd aanvankelijk nog bewoond en diende later als opslagplaats. Op 27 juli 1928, toen de molenromp al op de nominatie stond om gesloopt te wor-

den, stookte baldadige jeugd er een vuurtje in waardoor deze uitbrandde. De brandweer voorkwam dat de molen geheel verloren ging, maar binnen twee weken brak er weer brand uit. Kort daarna werd het restant opgeruimd. Molen no. 1 was ter plekke de laatst overgebleven boezemmolen. Omdat de molens no. 1, 3 en 5 nog compleet of als romp bestonden in de tijd dat de Anklaarse korenmolens al draaide, vallen ook deze af.



De boezemmolens gezien vanuit het zuidoosten met van voor naar achter no. 8 t/m no. 1. Molen no. 7 bestaat nog, dus de foto is gemaakt voor de zomer van 1895 (collectie Ton Meesters).

Molen no. 6

Deze molen werd verkocht aan hout-handelaar J.P. Helmer te Rotterdam. Jan Helmer was in 1871 eigenaar ge-worden van houtzaagmolen de Jonge Hendrik aan de Schans te Overschie, een bescheiden zeskante molen. Hij kocht molen no. 6 om er een moderne, grotere houtzaagmolen mee te bouwen, genaamd Oranje-Nassau. Helmer had blijkbaar nog alle vertrouwen in een windmolen in een tijd dat al veel hout-zaagmolens verstoomd of vervangen waren door stoomzagerijen. Al in november 1900 had de aanbesteding van de nieuwe molen plaats. Laagste inschrijver voor 19.000 gulden was de bekende molenmaker H.G. Pellikaan uit Gorinchem, die waarschijnlijk ook de opdracht kreeg. De bouw was al zo goed als voltooid en de molen had al proefgedraaid toen deze op vrijdag-avond 18 juli 1901 door onbekende oorzaak tot de grond toe afbrandde. De nabijgelegen paltrokmolen de Bruinvisch liep ook brandschade op, maar bleef door optreden van de brand-weer behouden. De Oranje-Nassau zou een voorganger gehad hebben, die



In het najaar van 1900 werden vijf boezemmolens voor afbraak te koop aangeboden. De molens no. 2, 4, 6 en 8 werden in zijn geheel verkocht en kort daarna afgebroken. Van molen no. 1 werden alleen de beweegbare delen aangeboden. De molens no. 3 en 5 bleven vooralsnog compleet staan (advertentie uit het Nieuws van den Dag van 8 oktober 1900).

in 1896 de Jonge Hendrik verving en in 1899 afbrandde. Het vreemde is dat van die brand geen spoor terug te vinden is in lokale kranten. Bran-den in houtzaagmolens waren door-

gaans zeer hevig en zouden zeker het nieuws gehaald hebben. Ook in de berichten over de brand van de Oranje-Nassau wordt nergens vermeld dat twee jaar eerder ook al een molen op dezelfde plek verbrandde. Hoogstwaarschijnlijk heeft die molen dus nooit bestaan en was de Oranje-Nassau in 1900/1901 de directe opvolger van de kleine molen de Jonge Hendrik. Dat Helmer de gekochte boezemmolens inderdaad gebruikte bij de bouw van de nieuwe houtzaagmolen wordt bevestigd in het bericht van de brand:

Op bedoelde werf is een der 8 watermolens opnieuw opgebouwd, die vroeger dienst deed aan de bemaling van de boezems.

Molen no. 8

L. v.d. Weiden uit Krimpen aan den IJssel kocht molen no. 8. Wie was L. v.d. Weiden?

Leenderd van der Weiden was een houthandelaar te Krimpen aan de Lek (is Krimpen aan den IJssel een ver-schrijving?). Het is niet duidelijk waar-



De molens no. 2 t/m 8 aan de Hoge Boezem gezien naar het oosten. De ruïne van de afgebrande molen no. 7 is te zien, dus de foto dateert uit de periode 1895-1899 (collectie Ton Meesters).



Molens aan de Schans te Rotterdam-Overschie met van voor naar achter de Nieuwe Werklust, de Jacobus, de Bruinvisch en de Oranje-Nassau, die hier in opbouw te zien is. Daarvoor werd molen no. 6 gebruikt, die op de uitsnede nog duidelijk als voormalige boezemmolen herkenbaar is. Foto uit de periode mei/juli 1901 (collectie Ton Meesters).



om hij molen no. 8 kocht. Hij was geen handelaar in sloopmolens en evenmin kocht hij de molen om bij zijn houthandel te herbouwen. Mogelijk had hij alleen een bestemming voor het hout van het achtkant, want in maart 1901 adverteerde hij met de roeden, staartbalk, bovenas en schoren van deze molen. In mei heeft hij nog een roede en het bovenwiel in de aanbieding. Dat deze onderdelen los verkocht werden sluit eigenlijk wel uit dat deze molen ergens in het land weer als complete molen is opgebouwd.

Molens no. 2 en 4

Er zijn nu nog twee kandidaten over, die in aanmerking komen voor verplaatsing naar Apeldoorn. Dat zijn de molens no. 2 en 4. Beide molens waren in 1900 voor afbraak gekocht door de Dordtse molensloper J.B. Thobé. Hij begon meteen met de sloop van de door hem gekochte molens. Op 10 november 1900 adverteert hij met *Prachtig dekriet, afkomstig van de in slooping zijnde watermolens tussen den Hoogen en Lagen Boezem te Rotterdam*. Wanneer we deze molens onderling vergelijken dan valt op dat het achtkant van molen no. 2 breder was dan van molen no. 4. Dat had waarschijnlijk te maken met het feit dat molen no. 2 bij de bouw werd uitgerust met twee schepraderen. Afgaand op het model moet de Anklaarse korenmolen boezemmolen no. 4 zijn. Het doorslaggevende bewijs gaf de baard. De molen in Apeldoorn had tot de brand in 1972 dezelfde karakteristieke baard als boezemmolen no. 4. Daarmee is de



De romp van molen no. 1 gezien vanuit het noordwesten. De Lage en Hoge Boezem met de acht molens werden aangelegd in de polder Rubroek en Spiegelnisse en goed te zien is dat deze beduidend hoger lagen dan het polderniveau. Foto van omstreeks 1920 (collectie Ton Meesters).



De vorige week is men begonnen, den molen aan de Boezemlaan tegenover de Wandeloordstraat, eertijds gebruikt voor de droogmaling van den achter den Noord Boezem, gelegen polder, te sloopen. Wat er nog van over is.

Van twee molens, de no. 1 en 5, bleven de rompen nog lang bestaan. Die van molen no. 5 werd in 1926 afgebroken. Bericht uit het weekblad Groot Rotterdam van 18 juni 1926.

initiële vraag beantwoord: de Anklaarse korenmolen in Apeldoorn was de voormalige boezemmolen no. 4 van de Hoge Boezem van Schieland.

Herbouw in Apeldoorn

Op 10 maart 1874 werd in het gezin van Fredrik Vorderman, molenaar te Wenum, een zoon geboren, genaamd Johannes. Hij werd molenaar net als zijn vader. Enkele dagen na zijn 27ste verjaardag, op 14 maart 1901, richtte hij zich in een brief tot burgemeester en wethouders van Apeldoorn om vergunning te vragen voor de bouw van een korenmolen in de buurtschap Anklaar met twee paar steenen door wind gedreven. Gelet op de bouwtekening beschikte hij toen al over de voormalige Rotterdamse boezemmolen. Mogelijk heeft hij gereageerd op een advertentie van Thobé, die in die tijd wekelijks adverteerde in het vakblad De Molenaar met *Afbraak-molens, zoowel geheele als bij onderdeelen*.

Bij besluit van burgemeester en wethouders kreeg Johannes Vorderman op 20 april 1901 vergunning voor de bouw van de molen. Nog dezelfde maand trouwde hij met Reintje Buienhuis. Nadat woonhuis en molen voltooid waren, vestigde hij zich als zelfstandig molenaar aan de Anklaarseweg te Apeldoorn.

Bij de herbouw in Apeldoorn behield de molen zijn originele grootte. Dat betekent dat de vlucht gehandhaafd bleef op 28,8 meter. Daarmee was de molen qua vlucht waarschijnlijk de grootste korenmolen van Nederland. Vanwege de grootte had deze koren-



Molen no. 1 was aan de Hoge Boezem de laatste van de acht boezemmolens. De romp van deze molen werd na brand in 1928 afgebroken (collectie Durk Posthumus).

molen ook een andere indeling dan gebruikelijk bij vergelijkbare grondzeilers. Normaal gesproken is de begane grond de maalvloer, bij deze molen was dat de eerste zolder. Dit kwam maar weinig voor in Nederland. De molen kreeg weer riet op de kap, maar het achtkant werd met golfplaten bekleed.

Vooroorlogse jaren

De eerste jaren werd er uitsluitend op de wind gemalen, maar in augustus 1909 vroeg Vorderman vergunning voor het plaatsen van een 12 PK Bronsmotor als hulpkracht. Een maand later kreeg hij die vergunning. De motor werd in de molen op de begane grond



Molen no. 8 werd verkocht aan houthandelaar Van der Weiden uit Krimpen a/d Lek. Uit de advertentie blijkt dat kap, staart en gevlucht apart werden verkocht, zodat de conclusie kan worden getrokken dat deze molen niet in zijn geheel elders herbouwd werd (advertentie uit het Rotterdamsch Nieuwsblad van 18 maart 1901).



Uiteindelijk bleven er twee boezemmolens over als kandidaat voor de naar Apeldoorn verplaatste molen: no. 2 en no. 4. Vergelijking van de baarden gaf de doorslag. Links de molen van Vorderman, rechtsboven molen no. 2 en rechtsonder molen no. 4. De baard van molen no. 2 is duidelijk anders, die van molen no. 4 komt overeen met de Apeldoornse baard.



geplaatst, tegenover de dubbele toegangsdeur.

Johannes en Reintje kregen negen kinderen, drie zonen en zes dochters. Een grote klap voor het gezin was het overlijden van vader Johannes in 1918 op slechts 44-jarige leeftijd aan een longaandoening. Zijn weduwe zette het bedrijf voort.

Op 3 maart 1919 kroop de molen door het oog van de naald. Door het heetlopen van de as ontstond er brand in de kap, maar met hulp uit de buurt kon het vuur met emmers water worden geblust.

Alle drie de zonen van Johannes en Reintje werden molenaar. Hessel (1903-1981), de oudste van de drie, trouwde in 1930 met Annie ten Hove en nam de molen aan de Anklaarseweg over. Zijn moeder, de weduwe Vorderman-Buitenhuis, was kort daarvoor verhuisd met de nog thuiswonende kinderen naar het Kanaal Noord in Apeldoorn, waar ze de molen van Smid gekocht had voor haar twee andere zonen: Frederik (Frits, 1905-1981) en Johannes (Johan, 1907-1990), zie *De nieuwe Molenwereld* 7.

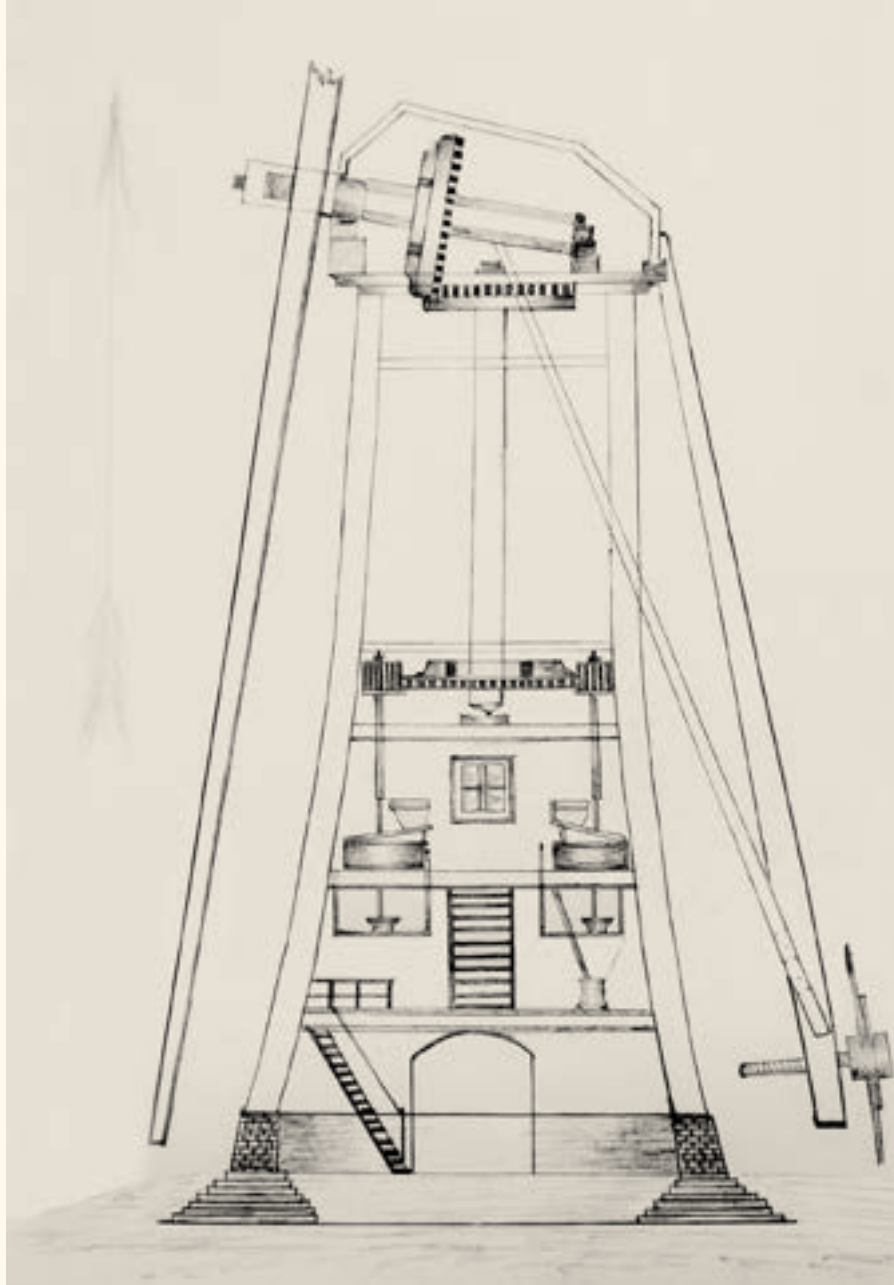
Volgens een opgave van juli 1939 was de molen nog volop in bedrijf, maar kon er ook gebruik gemaakt worden van een ruwoliemotor. Ook in de Tweede Wereldoorlog kwam de windmolen nog goed van pas, maar na de bevrijding was het snel afgelopen.

Sloopverzoek

In juli 1947 kwam bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen via Gemeentewerken Apeldoorn een verzoek tot sloop van de molen binnen, ingediend door de eigenaar H. Vorderman. Vervolgens vroeg het ministerie Vereniging De Hollandsche Molen om advies. De Hollandsche Molen richtte zich tot Gemeentewerken in Apeldoorn om meer te weten te komen over de huidige toestand van de molen: is de molen nog in gebruik, wat is de staat van onderhoud, heeft de molen landschappelijke waarde, komt de eigenaar in aanmerking voor steun en wil de gemeente daar eventueel ook aan bijdragen.

Gemeentewerken Apeldoorn verstrekke de gevraagde inlichtingen.

De laatste jaren is de molen niet meer in gebruik en wordt er gemalen met een



Schematische bouwtekening van de op te richten koren-molen in de buurtschap Anklaar, gemeente Apeldoorn, behorend bij de vergunningaanvraag van 14 maart 1901. Opmerkelijk is de voor een grondzeiler-koren-molen afwijkende inrichting, waarbij de eerste zolder de maalzolder is (Archief CODA Apeldoorn).



De molen van Vorderman kort na de bouw, met een stevige wind malend op het zuidwesten. Wat betreft de grootte van het gevlucht (28,8 meter) was het waarschijnlijk de grootste koren-molen van Nederland (fotoarchief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 20023788).



In de Tweede Wereldoorlog was de molen nog in gebruik en stond er goed onderhouden bij. De foto werd gemaakt door een Duitse militair (collectie Ton Meesters).

*ruwoliemotor. De staat van onderhoud is redelijk, al behoeft het buitenhoutwerk herstel en moet de molen ook nodig ge-
verfd worden. De molen heeft een grote
landschappelijke waarde. Vorderman wil
eventueel de molen wel behouden, mits
hij een bijdrage voor onderhoud zou
ontvangen.*

Overigens bleek dat het sloopverzoek alleen betrekking had op het ge-
vlucht, omdat de windpeluw door rot
onbetrouwbaar werd.

De Hollandsche Molen was teleurge-
steld, dat de molen niet meer gebruikt
werd. Dat maakte het behoud van de
molen een stuk lastiger en bovendien
stelde de vereniging zich op het stand-
punt, dat alleen werkende molens
voor steun in aanmerking konden ko-
men. Wilde men ter plaatse een molen
als museumstuk in stand houden, dan
diende de medewerking hiervoor ook

in eerste instantie uit de omgeving zelf
te komen.

In een brief liet De Hollandsche Mo-
len aan Gemeentewerken Apeldoorn
weten:

*Het komt ons het beste voor, dat de molen
eens wordt opgenomen door onzen techni-
schen adviseur, die dan ook de moeilijkheden
met den heer Vorderman kan bespreken,
welke tot het stilzetten van den molen heb-
ben geleid. Daarna kan eigenlijk pas beoor-*

►▲De broers Hessel (rechts) en Frits Vorderman.
Hessel werd in 1930 molenaar op de ouderlijke mo-
len aan de Anklaarseweg, Frits werd in hetzelfde jaar
molenaar op de stenen molen aan het Kanaal Noord
in Apeldoorn (foto landschapsbeheergelderland.nl).

►De ingebouwde romp aan de Anklaarseweg rond
1970. Het riet van de kap begint slecht te worden, ga-
ten zijn provisorisch gedicht (collectie Erwin Esselink).





Kort na de Tweede Wereldoorlog werd het gaande werk verwijderd en de molen volgebouwd met silo's. Op deze foto van circa 1950 begint het hekwerk al af te takelen (collectie Ton Meesters).



deeld worden, of in dit geval hulp van het rijk kan worden gevraagd, of dat het een min of meer interne quaestie blijft, waarover de gemeente Apeldoorn en haar inwoners zich in eerste plaats ontfemen moet. Indien weder in bedrijf gaan uitgesloten blijkt, zou de molen wellicht naar elders overgeplaatst kunnen worden, waar hem een nieuwe taak kan worden toegewezen. Wij denken b.v. aan Amersfoort, waar men met groot verlangen een nieuwen molen ziet herrijzen, die geregeld werken zou.

◀ In 1951 werd de molen onttakeld door molenmaker Ten Have uit Vorden. Ten Have had een eigen manier om een as uit een molen te gooien, die hij vaker toepaste. Hij plaatste het ene eind van een balk tegen het molenlijf en het andere eind achter de askop. Vervolgens werd de as de kap uitgewerkt. Tijdens de val duwde de balk de as steeds verder van de molen af, zodat deze de molen niet kon raken (collectie familie Gunnewick).

De genoemde molen in Amersfoort betrof de Goede Verwachting van molenaar Arie Mulder, die in de Tweede Wereldoorlog verwoest werd (zie *De nieuwe Molenwereld* 5).

Onttakeling

Op 25 november 1947 bezochten technisch adviseur Arie de Koning en vertegenwoordigers van Gemeentewerken Apeldoorn de molen van Vorderman.

Het verslag van dit bezoek maakt duidelijk dat de molen voor De Hollandse Molen afgeschreven is:

Herstel zal moeten worden bekostigd door gemeente daar alle binnenwerk weg is. De ligging in het landschap is zeer mooi te noemen. Beide Potroeden nog aanwezig, 98 voet, 36 x 41 in askop. Al het binnenwerk was uit de molen verdwenen. De molen was tot op de laatste centimeter volgebouwd met silo's en andere mecha-

nische onderdelen. Als molen kan er absoluut niet meer mede gewerkt worden. Zelfs het bovenwiel was verwijderd, daar dit ook nog in de weg stond. Het windpeluw van de molen begint wat te rotten, vandaar dat de eigenaar verzoekt om de roeden te verwijderen. De Gemeente vindt het verlies te groot. Een subsidie van Overheidswege, mag hier eigenlijk niet bepleit worden. Hier is het eind zoek. Het is volkomen een molen in exterieur doch van binnen is niets meer van molen te zien. De Gemeente moet hier zelf zijn silhouet maar bewaren. Wij zullen namens het Bestuur onze houding nog kenbaar maken. Indien de eigenaar er voor zou voelen, de molen weer van binnenwerk te voorzien, dan was nog een oplossing mogelijk geweest, doch dit had voor hem geen zin.

In 1950 liet het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan de directeur van Gemeentewerken Apeldoorn weten geen Rijksbijdrage in herstel van de molen beschikbaar

te stellen. Verder was zij van mening, dat in de sloop van de molen moest worden berust.

In 1951 werd de molen onttakeld en ook de as werd verwijderd. Dit werk werd uitgevoerd door molenmaker Gert ten Have uit Vorden.

Brand

Op zondag 3 september 1972 ontstond er brand in de molenromp, die toen precies 200 jaar oud was. Omdat dit de zevende brand in een week tijd in Apeldoorn was, ging men uit van het werk van een pyromaan. Het achtkant raakte zwaar beschadigd, maar bleef overeind staan. Ondertussen was duidelijk dat het bedrijf ter plekke niet kon worden gehandhaafd, laat staan uitgebreid, omdat de voorheen landelijke omgeving geheel was opgeslokt door de nieuwe Apeldoornse wijk Zevenhuizen. Het bedrijf zou worden verplaatst en daaraan voorafgaand bood de firma H. Vorderman & Zn.

in oktober 1975 allerlei apparatuur te koop aan. Ook de verkoolde molenromp is te koop, alsmede 24 ijzeren kruirollen. Niet geheel verrassend was er geen belangstelling voor wat er over was van de molen. Op 28 januari 1976 werd het restant opgeruimd door de firma Hertgers uit Klarenbeek. In maart 1976 verhuisde het bedrijf van Vorderman naar een nieuw bedrijfspand op de hoek Kanaal-Noord/Halvemaanweg te Apeldoorn-Noord. Op het vrijgekomen terrein aan de Anklaarseweg werden veertien woningen gebouwd.

Boezemmolens in de verstrooiing?

Jaren geleden heb ik Johan Bakker, kenner van Rotterdamse molens bij uitstek, eens gevraagd of hij wist waar de boezemmolens van de Hoge Boezem na afbraak terecht waren gekomen. Enigszins cynisch schreef hij dat er onderhand meer molens een Hoge Boezemverleden toegeschreven hebben gekregen, dan dat er gestaan



Op zondag 3 september 1972 ontstond er brand in de molenromp, vermoedelijk aangestoken door een pyromaan. De brandweer voorkwam de totale ondergang van de molen, maar de schade was groot (foto Jac. Honig, Rotterdam; collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

hebben. Laten we een aantal molens waarvan verondersteld wordt dat ze aan de Hoge Boezem stonden eens nader beschouwen.

Rijpwetering

De bekendste vermeende boezemmolen is de Blauwe Molen in Rijpwetering, gebouwd in 1904. Die aanname was gebaseerd op het feit dat Thobé twee boezemmolens voor afbraak kocht en dat het bestuur van de Blauwe polder bij Thobé een sloopmolen kocht. Thobé behoorde tot de grootste molenslopers van het land. Zo kocht hij bijvoorbeeld aan het eind van de 19de eeuw maar liefst elf molens van de Nieuwkoopse Droogmakerij voor afbraak, dus die aanname was een beetje kort door de bocht. In een artikel in *Molenwereld* nr. 198 van december 2015 heeft Johan Bakker aangetoond dat deze molen geen voormalige boezemmolen was, maar hoogstwaarschijnlijk een Rotterdamse houtzaagmolen.

Maasland

Op 16 juli 1900 sloeg de bliksem in de molen van de Oude Campspolder te Maasland. De molen werd geheel in de as gelegd. Het vermoeden bestond dat ook deze molen herbouwd werd met een voormalige Rotterdamse boezemmolen omdat de nieuwe molen bij Thobé werd gekocht. Maar bij nader inzien kan dit toch niet kloppen. In het stoomgemaal, dat van 1906 tot aan de afbraak in 1998 ter plekke stond, bevond zich een eerste steen waarop o.a. te lezen viel:

DE OUDE MOLEN DOOR
DEN BLIKSEM AFGEBRAND
16 JULI 1900
DE EERSTE STEEN GELEGD
VAN DEN NIEUWEN MOLEN
DOOR S. STOLK VOORZITTER
1 SEPTEMBER 1900
DE NIEUWE MOLEN
AFGEBRAND 21 FEBRUARI 1906

Hieruit blijkt dat de eerste steen voor de nieuwe molen gelegd werd op 1 september 1900, dus ruim twee maanden voordat de eerste molens aan de Hoge Boezem in Rotterdam werden afgebroken. Nadat ook deze nieuwe molen was afgebrand, werd in 1906 een stoomgemaal gebouwd.

Zoeterwoude

De in 1900 gebouwde molen van de Westbroekpolder te Zoeterwoude was ook van Thobé afkomstig, maar was al in het voorjaar van 1899 bij hem gekocht, zodat ook deze molen geen voormalige Rotterdamse boezemmolen was. De romp van deze molen staat nog steeds aan de Zuidbuurtseweg.

Wanroij

Tenslotte noemen we nog de achtkante bergkorenmolen Levenslust te Wanroij in Noord-Brabant. In het boekje *Molens in het Land van Cuijk* uit 1988, wordt het vermoeden uitgesproken,



Na de brand bleef het zwaar beschadigde achtkant overeind staan, maar het zou in 1976 alsnog gesloopt worden (foto J.A. Heijdra, september 1972; fotoarchief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 148.105).



Aan de Admiraliteitskade in Rotterdam staat nog steeds het voormalige stoomgemaal, dat in 1899 de taak overnam van de boezemmolens en het oude stoomgemaal bij de Oostpoort. In 1977 werd zijn taak overgenomen door het nabijgelegen nieuwe gemaal Mr. U.G. Schilthuis (foto Erwin Esselink, 28 juni 2020).

dat dit een voormalige boezemmolen uit Rotterdam-Hillegersberg zou kunnen zijn. Deze molen werd in 1904 gebouwd in opdracht van de weduwe Derks voor haar zoon Antoon. Met een vlucht van 27,5 meter was het een flinke molen, maar toch kleiner dan de Rotterdamse boezemmolens die rond de 28,80 meter maten. Op foto's is te zien dat de molen een zeer oude Enthoven-as had. Boezemmolen no. 2 (de enige die in aanmerking zou kunnen komen) had een as van een ander fabricaat. De Wanroijse molen was ongetwijfeld gebouwd met een Zuid-Hollands achtkant, maar het was geen voormalige Rotterdamse boezemmolen. Bovendien zit er vier jaar verschil tussen het sloopjaar in Rotterdam en het bouwjaar in Wanroij.

Nabeschouwing

De groep van acht boezemmolens aan de Hoge Boezem bij Rotterdam behoorde tot de fraaiste molencomplexen van Nederland. Een vergelijking met Kinderdijk is snel gemaakt en de overeenkomst is groter dan op het eerste gezicht lijkt. Immers ook in Kinderdijk is sprake van twee groepen van acht boezemmolens, die elk hun eigen boezem bemalen: de Nederwaard en de Overwaard.

Wat we nu met zekerheid kunnen stellen is dat er twee boezemmolens elders

opnieuw zijn opgebouwd. Dat zijn de molens no. 4 en no. 6 die respectievelijk naar Apeldoorn en Overschie gegaan zijn. Van molen no. 2 kon helaas niet achterhaald worden, waar deze is gebleven. Maar dat deze molen nog zou bestaan is zeer onwaarschijnlijk. Molen no. 3 werd over een langere periode (september-december 1905) afgebroken en dat maakt het minder waarschijnlijk dat de molen in zijn geheel ergens anders herbouwd werd. Hoewel de laatste restanten van de molens aan de Hoge Boezem al bijna

een eeuw geleden verdwenen zijn, is nog steeds aan te wijzen waar de molens ongeveer stonden. Ook de loop van de Lage Boezem richting het gemaal aan het Oostplein is ongewijzigd. Gelukkig voor de hedendaagse molenliefhebber zijn de molens vaak gefotografeerd zodat we ook nu nog een goede indruk kunnen krijgen van deze indrukwekkende molens.

Met dank aan John Verpaalen voor het scannen en retoucheren van meerdere oude foto's. 



De Boezemlaan in Rotterdam ter hoogte van molen no. 4, gezien naar het noordwesten. Verderop stonden de molens no. 3 t/m no. 1. Rechts de Lage Boezem, de Hoge Boezem is verdwenen en de Reserveboezem geheel links is bebouwd (foto Erwin Esselink, 19 juli 2020).



Molenfonds

GEEF AAN MOLENS!



GEVEN OM MOLENS IS
GEVEN AAN
MOLENS

molenfonds.nl

De Frankenhofmolen

Een pre-industrieel monument van formaat

- vervolg -

Dick Kenbeek

De vervallen Frankenhofmolen nabij Vaals is een aantal jaren geleden op indrukwekkende wijze gerestaureerd. Bij dat herstel kregen ook de bijzondere waterstaatkundige toestand rond de molen en het landschap, te vaak het stiefkind van onze monumentenzorg, veel aandacht.

In het vorige nummer van *De nieuwe Molenwereld* beschreef de auteur Dick Kenbeek de geschiedenis van de molen vanaf de vermoedelijke stichting aan het begin van de 17de eeuw tot aan 1893. In deze periode maakte de molen vele veranderingen door en herbergde achtereenvolgens de functies van kopermolen, volmolen en fabrieksmatig ingerichte wolspinnerij. Behalve een waterrad was er in later tijd ook een stoommachine voor de aandrijving van de machines in deze 'fabrieksmolen'.

In dit vervolgartikel laat de auteur zijn licht schijnen op de ontwikkelingen in de laatste 130 jaar, die tot buiten gebruik komen van de molen, verval en recentelijk tot een glorieuze wederopstanding hebben geleid.

Tot 1893 was de molen bezit van de familie Boverter. In het genoemde jaar gaat het complex in andere handen over en wordt eigendom van de Akense fabrikant Joseph Merzenich. De Maas- en Roerbode vermeldt: *Ons stadje wordt met een nieuwe industrie verrijkt. Door een firma te Aken is de fabriek Frankenhof aangekocht, waarin een mechanische spinnerij en weverij zal*

worden gevestigd. Tevens zal aan de fabriek een carboniseringsinrichting worden verbonden.

Bovenstaand stuk suggereert dat in een leegstaand pand een nieuwe fabriek wordt ingericht. Uit notariële leggers en andere vermeldingen blijkt echter dat de fabriek vóór de verkoop door de familie Boverter gewoon actief was. Er wordt in ieder geval gesproken over een wolspinnerij. Of er ook een weverij was gevestigd is niet bekend. De carboniseringsinrichting dient voor een extra bewerking van de gewassen ruwe wol. Deze kan nog vaste bestanddelen bevatten zoals resten van planten. Bij het carboniseren wordt de wol gedrenkt in zwavelzuur of urine en daarna gedroogd bij een temperatuur van 100 graden Celsius. De verkoolde deeltjes kunnen dan door kloppen uit de wol worden verwijderd. Vanwege de stank zal de inrichting zijn ondergebracht in een apart gebouw dat waarschijnlijk gelegen heeft tegen de oostelijke gevel van het hoofdgebouw. In 2007 stond hiervan nog een deel overeind, maar het is in de jaren daarna vrijwel geheel ingestort.

Behalve de carboniseringsinrichting heeft Joseph Merzenich ook geprobeerd een laken- en wolververij op te

richten. In een rapport van de Provinciale Waterstaat over de wegen en waterlossingen is een opmerking geplaatst dat Joseph Merzenich, eigenaar en exploitant, een vergunning bij de gemeente Vaals heeft aangevraagd voor het oprichten van een ververij. Deze aanvraag werd echter door de gemeente afgewezen. Hoe dit verder afgelopen is, wordt niet vermeld.

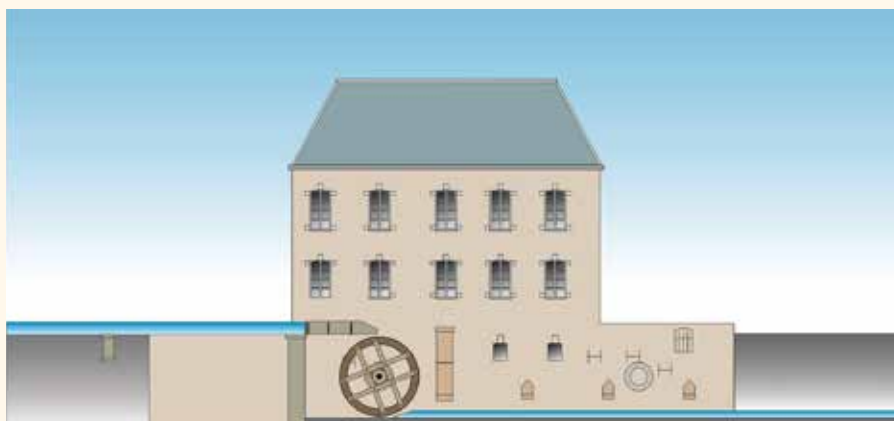
Stakingen en sluiting

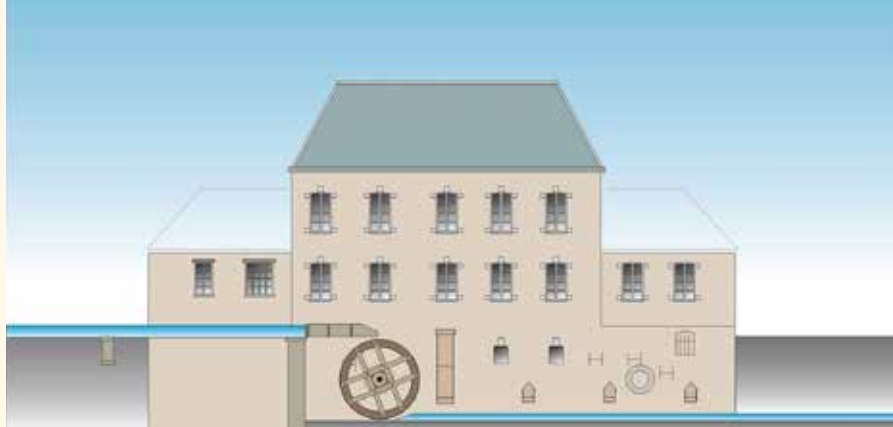
In de Maas- en Roerbode van 23 maart 1895 wordt gesproken over een staking: *Alhier is eene werkstaking uitgebroken onder de wevers der lakenfabriek van de heer Merzenich. Meerder loon, betere werktuigen en minder gestrengheid in de toepassing van het reglement op hen, die in de fabriek te laat verschijnen, wordt door de werklieden geëischt.*

De staking is alweer voorbij op 2 april. De krant vermeldt: *Het is tot eenen overeenstemming tusschen den patroon en de werklieden gekomen, zoodat de werkstaking geëindigd en het werk aan de fabriek van den heer Merzenich hervat is.*

In 1905 sluit de spinnerij en weverij van Merzenich haar deuren. Volgens overlevering was ook nu een conflict tussen arbeiders en eigenaar de aan-

► I. Tekening van de molen uit het begin van de periode van de textielnijverheid op basis van het bouwhistorisch onderzoek. De onderbouw dateert uit de zeventiende eeuw, mogelijk uit 1606. De opbouw van het hoofdgebouw dateert blijken de bij de restauratie teruggevonden gevelsteen uit 1738 (deze tekening en de volgende: Bas Koster).





II. Uitbreiding daterend uit de periode 1781 – 1800. Deze bestaat uit twee vensterassen aan weerszijden van het hoofdgebouw. Bij de ramen zijn hardstenen dagkantblokken aangebracht, net zoals bij de bestaande bouw uit 1738.



III. Herbouw en uitbreiding van het hoofdgebouw na de brand van 1862. Op de verdieping wordt aan weerszijden een twee vensterassen breed volume aangebracht op de aanbouw uit de periode 1781 – 1800. Het metselwerk van dit deel is opgetrokken in koppenverband, in tegenstelling tot het kruisverband van de eerdere bouw. Bij de nieuwe ramen worden geen hardstenen dagkantblokken en sluitsteen meer toegepast. Na de brand van 1877 wordt het schilddak vervangen door een zadeldak met wolfseinden, waarmee het hoofdgebouw zijn huidige vorm krijgt.



IV. In 1859 wordt een ketelhuis gebouwd dat losstaat van het complex. Negen jaar later komt er een machinekamer bij, waardoor het ketelhuis verbonden wordt met het hoofdgebouw.



leiding. De werklieden wilden meer verdienen en de bedrijfsleider weg hebben. De eigenaar wilde daar niet aan voldoen en besloot de fabriek gewoonweg te sluiten, waardoor alle arbeiders op straat kwamen te staan. Opvallend is dat in de Maas- en Roerbode nu niets gevonden kon worden over staking en sluiting, terwijl men dat gezien de eerdere berichtgeving wel zou verwachten. In ieder geval betekent dit het eind van een lange periode in de geschiedenis van de Frankenhofmolen als textielfabriek. Na de sluiting worden alle machines verwijderd. De weduwe van Joseph Merzenich, Maria Sternberg, houdt het complex wel in eigendom en verpacht het geheel als woonhuis en boerderij aan Cretien Hubert Leclercq. Er is een familierelatie met L. Leclercq, die aan het eind van de 19de eeuw de nabijgelegen watermolen van Vaalsbroek pachtte. Het in 1905 nieuw aangebrachte waterrad vertoont in ieder geval grote gelijkenis met dat van Vaalsbroek.

Korenmolen

In 1905 worden molenrad en kanjel dus vernieuwd, waarbij het nieuwe rad groter is dan zijn voorganger. Tevens wordt er een nieuwe gietijzeren maal-inrichting met twee koppels stenen geplaatst voor het malen van granen. Van de aankoop van gangwerk en waterrad zijn de documenten behouden. Leclercq betreft de onderdelen bij Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings te Swalmen. Deze onderdelen worden op 17 juli per spoor vanuit Swalmen naar het station Wijlre-Gulpen vervoerd. In juni wordt een blauwe steen voor het bedrag van 135 gulden op het station van Aken afgeleverd. Deze is afkomstig van leverancier Carl Ackermann te Keulen. De andere stenen zijn vermoedelijk van elders afkomstig (Vaalsbroek?). Gelijktijdig met de aanpassingen aan de molen worden ook de sluizen onder handen genomen. Al de in 1905 aangebrachte onderdelen waren bij aankoop van het complex door Het Limburgs Landschap

◀ V. In 1905 doet de familie Leclercq zijn intrede en wordt het oude waterrad vervangen door een groter exemplaar. In de jaren dertig wordt de carboniseringsinrichting verbouwd tot bakhuis met bakoven.



Het gebouw in de dertiger jaren. De schoorsteen van het ketelhuis is hier nog aanwezig (herkomst foto onbekend).

nog aanwezig, zij het dat rad en kanjel door langdurige stilstand en achterblijven van onderhoud in een slechte staat verkeerden.

Van de maalinrichting waren maalstoel met gangwerk, de beide koppels stenen en de meelpijpen vanaf de stenen naar de kelder nog aanwezig. Dat gold ook voor de pijpen boven de stenen waardoor het graan vanaf de verdieping vanuit verschillende kanten naar de stenen kon worden getransporteerd. De kanten zelf waren verdwenen.

Neergang en verval

Vanaf de jaren dertig van de 20ste eeuw begint de teloorgang van de Franken-

hofmolen. Dit betreft zowel de gebouwen als de waterwerken. Er is echter weinig bekend over de exacte gang van zaken. De schoorsteen moet waarschijnlijk in de jaren dertig het veld ruimen vanwege zijn bouwvallige situatie, en in dezelfde periode wordt ook de stoomketel verwijderd.

In de jaren tachtig is de zeer grote vijver definitief losgekoppeld van de molen en in de daaropvolgende jaren met grond gevuld. Niettemin is de vijver als element nog duidelijk in het landschap herkenbaar.

In deze periode zijn ook de beekaan-sluiting en de andere vijvers gedempt. In de Tweede Wereldoorlog is de

molen nog steeds eigendom van de Duitse Maria Sternberg, weduwe van Joseph Merzenich. Vanwege deze situatie werd het complex op 24 augustus 1949 geconfisqueerd, onder beheer gesteld van het Nederlands Beheers-instituut, en in hetzelfde jaar verkocht aan Maria Bertrang, weduwe van Cretien Hubert Leclercq en pachter van het complex. In 1955 werden de zonen Leonard Joseph en Hubert Joseph Leclercq eigenaar, van wie de eerste op zeker moment naar Amerika vertrekt. De staat van de gebouwen verslechtert en de kelders komen onder water te staan. De financiën om de gebouwen te onderhouden ontbreken echter. Kenmerkend voorbeeld is



Beter dan met dit beeld van het hoofdgebouw vanaf de binnenplaats kan de staat van verval haast niet aangegeven worden (foto Res Nova Monumenten, Don Rackham, 12 oktober 2007).



Gerrit Keunen tijdens een interview voor een artikel in het blad van Het Limburgs Landschap (foto Edmund Staal, 7 februari 2008).

het deels instorten van de vloer van de begane grond van het hoofdgebouw. Het westelijk deel ervan werd gebruikt als stal. Jaren van urinepenetratie in combinatie met een dikke laag verkoold materiaal tussen de bakstenen vloer en de gewelven leidde er, samen met voortdurende lekkages in het dak toe dat de vloer met de daarop staande koeien in de kelder stortte. Uiteindelijk komt er in 2007 een keer ten goede door verkoop aan het Limburgs Landschap. Daar is echter een lange weg aan voorafgegaan waarbij we Gerrit Keunen tegenkomen. Gerrit komt in 1996 vanwege zijn werk bij de RCE voor het eerst in contact met Hubert Leclercq en uiteindelijk leidt dat tot bovengenoemd resultaat. Een en ander is voortreffelijk verwoord in een interview dat in 2008 gepubliceerd is in het orgaan van het Limburgs Landschap. Met enkele citaten geven we de belangrijkste punten uit dat interview hieronder nog eens weer.

Uit het interview met Gerrit Keunen

In 1996 bestond de Molenstichting Limburg 25 jaar. Ik heb in dat jaar voor de Rijksdienst voor alle Limburgse watermolens de waterstaatkundige situatie beschreven en vooral welke mogelijkheden er waren om die weer te activeren.

Vanuit mijn waterbouwkundige achtergrond werd ik erbij betrokken, en toen kwam ik ineens regelmatig in Limburg.

• Vaker in Limburg

Ik vond Limburg een mooi gebied en dus kwam ik er ook in mijn vrije tijd terug. Door mijn watermolenrapport kwam ik ook terecht op de Frankenhofmolen. Die heette wel zo, maar stond op diverse plekken te boek als boerderij. Daar woonde toen nog de voormalige eigenaar Hubert Leclercq. De molen was extra interessant vanwege de nog aanwezige uitgebreide waterstaatkundige infrastructuur met sluizen en stuwwijvers. Die waren nodig omdat het beekje maar relatief weinig water aanvoert.

• Vaals bleef trekken

Omdat de Vaalser molen voor mij in zijn totaliteit zo'n waardevol complex was met het hele systeem en zijn mooie ligging, bleef het trekken. Ook die staat van permanent verval, de bedreigende situatie. De oude eigenaar kon daar niets aan doen. Dat kun je van iemand in zijn eentje ook niet verwachten. Ik bleef na het onderzoek dus contact houden met



Links Hub Leclercq, de laatste particuliere eigenaar (foto Ton Linssen, augustus 1995).

de eigenaar. Niet vanuit de Dienst maar omdat ik toch vaker in Zuid-Limburg was. Toen werd eigenaar Leclercq ziek. Hij kwam in een verzorgingstehuis terecht. Meteen werd er ingebroken en vernield in de molen. Zijn broer is er toen tijdelijk ingetrokken.

• Niet kunnen loslaten

De eigenaar woonde daar in zijn eentje. Je krijgt dan een eigen kijk op de wereld. De molenfunctie was al 50 jaar weg. Hij had allerlei mensen aan de deur gehad die de molen van hem wilden kopen en er van alles mee wilden. Hij wist wel hoe bijzonder het hele complex was. Zo vlak bij Vaals en Aken en toch zo rustig gelegen. Het is met dit soort complexen wat de gek ervoor geeft.

Er zijn, als je lang genoeg wacht, altijd wel mensen met veel geld die op zo'n mooie plek willen wonen. Maar hij kon de plek niet echt loslaten. We hebben daar veel over gepraat. Zo heb ik van hem ook van alles gehoord over de geschiedenis. Je hoort wel dat zo'n man veel heeft meegemaakt in zijn leven. Omdat ik wat meer vrije tijd had, kon ik ook vaker bij hem op visite. Ik kon als privépersoon natuurlijk ook meer zeggen dan als amb-

tenaar. Ik heb met hem ook wel over de toekomst van de molen gesproken. De eigenaar had een kruisbeeld aan de muur van zijn kamer hangen. Ik heb hem op een gegeven moment gezegd, ik hoop dat u 120 wordt, maar als u straks ooit bij Petrus komt, dan kunt u daar niet met een oude molen aankomen.

Ik heb steeds naar voren gebracht dat het project twee kanten op kon. Een kant is 'de markt op', en dan gaat het als cultuurhistorisch complex voor de samenleving verloren. 'Verloren', want in de wijde omtrek is niet zo'n complex te vinden. En wil je dat?

Hier bij de Frankenhofmolen heb je een complex dat ooit als fabriek is gebouwd met daarin een molenfunctie, maar die neemt niet het hele gebouw in beslag. Je kunt overdacht en met gevoel dus meer met het complex. Maar ook hier gaat het primair om de molenfunctie in relatie tot de omgeving. Het gevaar bij het molenbehoud ligt nu minder op het niveau van het behoud an sich, maar vooral op het behoud van de molenbiotoop. Het is een compleet landschap daar rond de Vaalser Volmolen. Als ik zo verder in Limburg kijk, dan is er nog een mooi complex bij Geulle, de Weltermolen bij Heerlen, bij Elsloo nog één, en dan heb je het wel.



◀ Montage van het grotendeels vernieuwde water-
rad (foto Karl Pesch-Konopka, 21 december 2011).

• En nu?

Uiteindelijk besepte de oude eigenaar best dat hij het niet mee kon nemen naar de hemelpoort en hij besepte ook dat hij het complex eigenlijk al tien jaar eerder had moeten verkopen. Toen heb ik hem gevraagd of we niet moesten zoeken naar een koper die voor het algemeen belang opkwam. Hij heeft me toen toestemming gegeven met de gemeente Vaals te gaan praten. De oude eigenaar was, zullen we maar zeggen, niet 'on speaking terms' met de gemeente omdat een voormalige wethouder ooit het complex had willen kopen, tenminste zo ervoer de eigenaar dat. Bij de gemeente zeiden ze toen: misschien zou je eens met Het Limburgs Landschap moeten praten. Dit omdat de betreffende ambtenaar had gezien hoe Het Limburgs Landschap met de restauratie van Hoeve Birven in het Geuldal omgegaan was.

Dus heb ik de eigenaar gevraagd of ik met Het Limburgs Landschap mocht praten. Ik ben spoorwegs doorgereden naar de werkschuur in IJzeren en heb daar gevraagd of ze een bijzondere watermolen wilden kopen. Toen is het balletje gaan rollen. Het grote belang is dat het complex nu 'van de markt' is, en gered voor de samenleving. Nu kan het verval gestopt worden en tegelijkertijd naar een definitieve oplossing gezocht worden. Er komt nu in ieder geval geen bordje bij de ingang met "Verboden toegang". Het is verdrietig om te zien hoe het gegaan is, maar er ligt genoeg om met elkaar de mouwen op te stropen en dit complex te redden.'

Stichting Het Limburgs Landschap en de Frankenhofmolen

Waarom koopt het Landschap een watermolen? Behoud van cultuurhistorie is weliswaar geen primaire doelstelling van natuurbeschermingsorganisaties, maar door aankoop van bijvoorbeeld landgoederen behoren kastelen, landhuizen en boerderijen al decennialang tot hun bezittingen. Een watermolen van de grootte van de Frankenhofmolen en met name in die vervallen staat is echter een ander verhaal. Het is de cultuurhistorische waarde in relatie met het waardevolle landschap er omheen, het beschikbaar zijn van molen- en stuwrechten, de vervallen maar nog volledig aanwe-



Al gedeeltelijk hersteld binnenwerk van de maalinrichting (foto Dick Kenbeek, 24 mei 2012).



De stenen moeten nog in orde gemaakt worden (foto Dick Kenbeek, 24 mei 2012).

zige waterstaatkundige structuur en het 'nu of nooit'-gegeven dat Het Limburgs Landschap heeft doen besluiten tot het uiterste te gaan om dit complex te redden. Daar ging echter wel wat aan vooraf. De Stichting verwoordt het in een bericht van maart 2008 als volgt:

*De Frankenhofmolen zelf is een verval-
len gebouwencomplex en dat was voor
ons reden om, ondanks enthousiasme,
toch terughoudend te zijn toen onze hulp
gevraagd werd. De kans dat er steun
van de overheid zou komen voor aan-
koop was klein. Aansluitend zouden we
dan ook de financiële verantwoording
voor de restauratie op ons moeten nemen.
Dat was een zware afweging. We ont-
vingen uit onze omgeving echter meteen*

*enthousiasme en ook concrete steun. Een
goede reden om ondanks alle onzekerhe-
den ons volledig in te gaan zetten voor
de redding van deze molen met bijbe-
horende landerijen. Hier lag de unieke
kans een historische watermolen met het
bijbehorende landschap als een geheel
te behouden. En we hebben al eerder
monumenten weten te redden, denk aan
Kasteel Neercanne, vakwerkboerderij
Birven of Kasteel Arcen.*

Met steun van haar leden, de Stichting Robur (bedrijven voor Het Limburgs Landschap) en de Nationale Postcode Loterij kon Het Limburgs Landschap in 2007 de Frankenhofmolen aankopen voor een bedrag van ruim 402.000 euro. Het kreeg daarbij ook 8,5 hectare waardevol landschap

met hoge natuurwaarden erbij en kon toen plannen gaan maken voor het hoognodige herstel.

Om instorten te voorkomen liet men de dragende balken in de kelders stutten en de vensters dichttimmeren. Men werd echter al snel ingehaald door de realiteit. Slecht weer in de zomer van 2008 deed een rand van het toch al in slechte staat verkerende dak instorten en men vreesde voor erger. Er werd een 'bedelactie' gestart voor noodherstel en met steun vanuit de achterban van Het Limburgs Landschap, de Nationale Postcode Loterij, de gemeente Vaals en de provincie Limburg kon het dak vernieuwd worden en was het pand in ieder geval waterdicht.

Ook van onverwachte kant kwam hulp. Bij een bezoek aan de molen in de zomer van 2009 werd een toerist van buiten Limburg zeer geraakt door de deplorabele toestand van het monument. Hij was tijdens vakanties een liefhebber geworden van Zuid-Limburg en wilde ook zelf wat voor het behoud van de molen doen. Hij schonk daarom een bedrag van 40.000 euro voor noodherstel aan de dragende balken en het bijbehorende fundament. De meest noodzakelijke constructieve maatregelen konden daarmee gestart worden, maar het bleef natuurlijk 'lapwerk'. De bijdrage van het Ministerie van Wonen waarmee dit verhaal aanvangt, was dan ook een grote stap voorwaarts richting een totaal herstel dat op dat moment naar schatting wel zo'n 3,5 miljoen euro zou gaan kosten. De plannen voor herstel van het hoofdgebouw moesten echter nog helemaal uitgewerkt worden en bezorgden de betrokkenen voorlopig de nodige hoofdbrekens. Omdat de koppen van veel vloerbalken verrot waren en de muren steeds meer scheuren gingen vertonen, werd het gebouw in augustus/september 2010 in een houten korset gezet om verder verval en instortingsgevaar te voorkomen. Ook werd een begin gemaakt met het herstel van de waterwerken. Als eerste werd de totaal vervallen stuw aangepakt die het water verdeelt tussen de Sieversbeek en de molentak. Tevens is 2010 gebruikt voor noodherstel van keldergewelven en grote delen van de keldermuren om verdere verzakkingen te voorkomen. Daarbij



Detail van het gangwerk (foto Dick Kenbeek, 24 mei 2012).



De stuw die het water verdeelt tussen de beek en de molentak. Bij het herstel zijn op grond van de oude situatie opnieuw mergelblokken aangebracht, een kostbare zaak (foto Dick Kenbeek, 24 mei 2012).

werden niet voorziene problemen geconstateerd aan de overkluizing van de molentak, de fundamenteën en aan de brug in de oprijlaan. De kosten van de casco restauratie stegen daarmee tot zo'n 2 miljoen euro. Om het laatste gat te dichten verleende de provincie een subsidie van 250.000 euro onder voorwaarde dat Het Limburgs Landschap uit eigen middelen eenzelfde bedrag zou bijdragen. Door uit de monumentenreserves te putten en door contacten met het Limburgs bedrijfsleven kon het Landschap zich daarvoor garant stellen en kwam het herstel van het molengebouw in zicht.

In 2010 is eerst verder gewerkt aan de waterwerken en kademuuren achter de molen en regenwaterdrainage rondom het complex. De gemetselde watertoevoer vanaf de molenvijver, de kom waar het rad in draait (de krop) en de kanjel, alles werd weer in oude glorie hersteld. Een tegenvaller was de verzakking van het molengebouw. Dit bleek geen fundament te hebben maar gebouwd te zijn op een kleilaag. Door verzadiging met water vanwege lekkages in de molenvijver was de draagkracht hiervan verminderd en moest deels een nieuwe fundering aangebracht worden. Aansluitend werd gestart met de restauratie van het bakhuis. Voor de restauratie van het woonhuis in de oostelijke vleugel en het hoofdgebouw is met verschillende betrokken partijen een inhoudelijke discussie gevoerd over de aangetroffen bouwsporen en het behoud ervan. Het hierop gebaseerde restauratieplan is in

oktober 2011 tot uitvoering gekomen. Eind 2012 was de casco restauratie van het woonhuis en molengebouw vervolgd, waren de raamopeningen hersteld en de kozijnen geplaatst. Ook is een van de oude schansmuren van de poort herbouwd. De tweede volgde een jaar later.

Herbouw westvleugel

Na de brand van 1876, waarbij de westvleugel zwaar beschadigd werd, volgde herbouw in slechts één laag waardoor het aanzicht van het gebouw danig aangetast werd. Men moet zich voorstellen dat deze vleugel oorspronkelijk qua grootte identiek geweest zal zijn aan de niet aangetaste oostvleugel.

Bij de start van de restauratie had de herbouw van de westvleugel echter geen prioriteit. Het plan was om op de eerste en tweede etage van het hoofdgebouw acht B&B-kamers te bouwen om daarmee inkomsten voor onderhoud te genereren. Bij verder overleg met de RCE en de Monumentencommissie van de gemeente werd echter vastgehouden aan het behoud van de grote open ruimtes als kenmerk voor het pre-industrieel fabrieksgebouw voor de laken- en spinnijverheid. Daarop werd voorgesteld de westvleugel te herstellen, in feite te herbouwen, en daarin de B&B-kamers te vestigen. Een en ander kwam in een stroomversnelling toen de Frankenhofmolen geselecteerd werd voor een restauratieprogramma van Omroep Max. Dat leverde circa 70.000 euro op, onder voorwaarde dat de

herbouw gedurende de looptijd van het programma gerealiseerd zou worden. Dankzij specifieke donaties en bijpassen van eigen middelen is dat inderdaad gelukt. Door een meer eigentijdse roedeverdeling van de nieuwe ramen is er een duidelijk onderscheid met de nog oorspronkelijke oostvleugel.

Herstel molenwerk

Een hoogtepunt op molengebied was de plaatsing van het gedeeltelijk vernieuwde waterrad, vlak voor Kerstmis 2011. De volledig weggeroeste onderdelen van rad en maalgoot zijn exact gekopieerd in koud geklonken cortenstaal, maar verschillende elementen konden worden behouden. Dat zijn de schuifklepbediening in de goot met heugel en dekbalk, en van het waterrad de twee spaakrozetten, de wateras en de lagering. Deze laatste zat nog goed in het vet en behoefde praktisch geen herstel. Het waterrad werd vanwege de grootte in twee delen aangevoerd.

Waterrad en maalgoot zijn gemaakt door de firma Koppes uit Bergen (Limburg), hetzelfde bedrijf dat voor molenmakerij Beijck al diverse Potroeden gerepareerd heeft. Deze molenmakerij voerde ook het herstel aan het molenwerk van de Frankenhofmolen uit. Het metalen gangwerk was nog redelijk intact. Voor de rest ging het om het opnieuw aanbrengen van kammen, staven en karens, en om smeren. Daarna liep alles weer als een zonnetje. Het herstelde waterrad is nu goed zichtbaar. Oorspronkelijk was dit ech-



De herstellde Frankenhofmolen in volle glorie, met links de herbouwde westvleugel. Een enorm verschil met de toestand bij aankoop door Het Limburgs Landschap (foto Dick Kenbeek, 28 mei 2015).

ter ingemetseld in een soort van sarcofaag en van buiten niet te zien. Bij de aankoop in 2007 was deze sarcofaag door verwaarlozing al vrijwel geheel verdwenen. Het restant tegen de gevel oogde als een soort steunbeer waarin een boom was gaan groeien. Bij verwijdering van dit restant werd een dichtgezet kelderraam aangetroffen dat weer als zodanig in gebruik genomen is.

De sarcofaag is grotendeels herbouwd, maar mede om de hierboven genoemde reden aan de westzijde deels ook opengelaten. Het rad is nu wel van buitenaf zichtbaar.

Herstel watermolenlandschap

Zoals eerder vermeld was het oor-

spronkelijke landschap in aanleg nog aanwezig, zij het niet meer intact en deels niet meer behorend bij de molen. Bij de landinrichting Mergelland Oost was het eigendom van de grote molenvijver indertijd toegewezen aan het Waterschap Limburg. Deze was van plan een bufferfunctie aan de vijver toe te kennen voor het opvangen van water tijdens piekafvoeren.

Het overleg over de toekomst van de vijver liep aanvankelijk stroef. Het Waterschap wilde voor de molenfunctie maar een deel van de vijver ter beschikking stellen. Daardoor zou de functie van de vijver tweeledig worden. Daarnaast was er echter het gegeven dat het Waterschap een convenant had ondertekend om zich in

te spannen voor de verbetering van watermolenbiotopen.

Uiteindelijk heeft het waterschap de bufferfunctie op een andere plek gerealiseerd en kon Het Limburgs Landschap de vijver in eigendom verwerven. Daarop is deze weer op diepte gemaakt en zijn met de vrijkomende grond de kades versterkt. Voor de ecologische functies is een bypass gemaakt zodat er altijd voldoende stromend water is voor de beekfauna. Deze werkzaamheden zijn uitgevoerd tussen oktober 2020 en mei 2021. De kosten bedroegen 75.000 euro, waarvoor van het Prins Bernhard Cultuurfonds een bijdrage werd verkregen.

Waterafvoer

Ter plaatse van het oorspronkelijke afvoerpunt na het molenrad bleek dat de beek een stuk hoger was komen te liggen. Waarschijnlijk is de beekbodem in de loop van de jaren door meegevoerde sedimenten verhoogd. Een logische oplossing zou zijn geweest de beek ter plaatse 70 cm uit te baggeren. Daar wilde het Waterschap niet aan meewerken vanwege de ecologische waarde van de beek. Daarom is er voor de waterafvoer een aparte aftakking gemaakt naar een lager punt van de Zieversbeek.

Verder is met het Waterschap een overeenkomst afgesloten waarin de waterverdeling voor de functies 'molen' en 'ecologische beek' zijn vastgelegd. Bij de extreme regenval van juli 2021 is het nieuwe systeem flink op de proef gesteld. Bij het mergelstenen verdeel-



Het waterrad met kanjel na de restauratie (foto Dick Kenbeek, 28 mei 2015).



De achterkant van het herstelde hoofdgebouw. Ook hier is het verschil met de uitgangssituatie groot (foto Dick Kenbeek, 28 mei 2015).

werk zijn enkele kubieke meters grond weggeslagen, maar de kades hebben zich prima gehouden en ook de overloopsystemen functioneerden naar behoren.

Kosten restauratie

Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn dat er sprake is geweest van een kostbare restauratie. We hebben het alleen al over 1850 m² vloeroppervlak en 5300 m³ inhoud!

De totale kosten zijn als volgt opgebouwd:

Startkosten (opruimen, asbestsanering)	€ 67.000
Herstel oostvleugel en hoofdgebouw (waarvan gaande werk en waterrad)	€ 2.235.000 (€ 120.000)
Brug, overkluizingen, kademuren, mergelstenen verdeelwerk	€ 550.000
Herbouw westvleugel	€ 1.077.000
Herbouw ketelhuis en herstel watermolenlandschap	€ 183.000
Totaal (afgerond)	€ 4.100.000

Het is verleidelijk deze restauratie op grond van de totale kosten te bestemmen als de duurste molenrestauratie ooit. Bij nader inzien moet daar een kanttekening bij gemaakt worden. De 'hoeveelheid molen' als onderdeel van het totale U-vormige complex is een stuk kleiner dan bij een vergelijkbaar groot molencomplex, zoals bijvoorbeeld de Kilsdonkse Molen in Dinther. Niettemin is het molendeel nog steeds aanzienlijk en zijn de hieraan gerealiseerde uitgaven voor herstel van de

fundaties, de ark, de gemetselde en overkluisde waterwerken (deels van mergel), de zwaar aangetaste kelders en gewelfde vloeren, en de toegangsbrug aan het begin van de oprijlaan, kostbaar geweest.

Tot slot

Zo is acht jaar na het gereedkomen van het gebouw met het herstel van het watermolenlandschap het totale ensemble in ere hersteld. Een 'obscure' molen en een belangrijk pre-industrieel gebouw is hiermee getransformeerd tot een bijzonder monument dat het aanzien meer dan waard is. Ook is hiermee de bijzondere molengeschiedenis veiliggesteld.

Het Limburgs Landschap verdient alle lof voor het feit dat ze dit project aangedurfd en doorgezet heeft. Dat heeft de nodige hoofdbrekens gekost, maar het resultaat mag er zijn. Hoewel Het Limburgs Landschap ook uit eigen middelen bijgedragen heeft, kon dit project alleen gerealiseerd worden door de steun van donateurs en een groot aantal sponsors, zoals de RCE, Nationale Postcode Loterij, het Prins Bernhard Cultuurfonds, provincie Limburg, de gemeente Vaals, Stichting Robur en verscheidene andere fondsen zoals Stichting Belangenbehartiging Industriële Molenaars (BIM), het Dynamo fonds, het Kattendijkfonds en het Meindersma-fonds.

Natuurlijk zijn er nog wensen, zoals de herbouw van de schoorsteen van de

stoomtractie en het aanbrengen van de grote dakvensters in het hoofdgebouw, om daarmee het pre-industrieel karakter te versterken. Hiervoor waren er geen middelen, maar wellicht komt dat nog een keer.

Op de Open Monumentendag 2021 is voor het eerst met de molen gemaakt. Het is de bedoeling dit minimaal eenmaal per twee weken te gaan doen en de molen dan open te stellen, in combinatie met een brood- en vlaai-bakcursus in het herstelde bakhuis. Voor molenliefhebbers is het zeker een aanrader dan een bezoek aan deze bijzondere watermolen te brengen. En wie er langer wil vertoeven: in zowel de oost- als de westvleugel is een vakantiewoning te huur (www.beaujean-vacances.com).

Bronnen:

- Don Rackham/Res Nova Monumenten (2010). *De Frankenhofmolen – Weijerweg 4 te Holset. Cultuur- en bouwhistorische analyse*.
- Informatie verstrekt door René Gerats (stafmedewerker Projecten en Beheer van Het Limburgs Landschap).
- Kwartalbladen *Het Limburgs Landschap*.
- Website *Het Limburgs Landschap*.

Dankwoord

Dit verhaal zou niet tot stand gekomen zijn zonder de medewerking van Res Nova Monumenten met betrekking tot het gebruik van het bouwhistorisch onderzoek.

Ook gaat mijn dank uit naar René Gerats van het Limburgs Landschap. ○

Boekbespreking

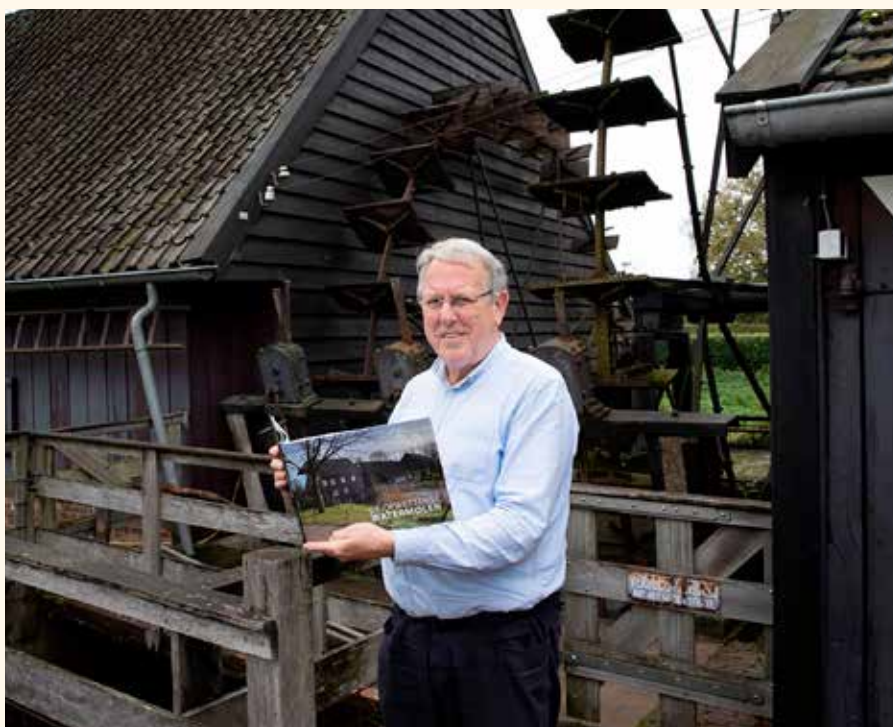
Piet-Hein van Halder, *De Opwettense Watermolen*

Een boek gewijd aan een van de meest iconische watermolens van Nederland

Ton Meesters

In en rondom Eindhoven ligt nog een aantal watermolens, waaronder de hier beschreven molen te Opwetten. Het is een iconische molen door zijn grote waterrad, de imposante uitvoering van de gebouwen aan de beide zijden van de Kleine Dommel, de fraaie molenaarswoning en natuurlijk door het indrukwekkende schilderij dat Vincent van Gogh op een koude novemberdag in 1884 van deze molen maakte. Alhoewel het inwendige van de oliemolen verdween en het betreffende gebouw nu is ingericht als receptie- en feestzaal, is gelukkig de korenmolen maalvaardig en zijn ook restanten van de zaagmolen nog aanwezig. Het was een molen die Vincent inspireerde, maar het is ook nu nog een molencomplex om van in vervoering te raken. Dat deed deze molen ook bij auteur Piet-Hein van Halder, die in alles hier een publicatie voorlegt waar we zeer van onder de indruk zijn: inhoud, afwerking, de fraaie foto's en tekeningen, alles is op elkaar afgestemd. Het is een heerlijk boek om steeds weer terug te pakken, in te lezen en te bladeren. Dit boek verveelt niet. En dat maar over één molen!

In 2010 verscheen het eerste boek van Van Halder over de watermolens in Noord-Brabant. Het is een systematische inventarisatie en bijna encyclopedische weergave van wat bekend is van watermolens in deze provincie. Met zijn jongste uitgave uit 2021 laat Van Halder zich van een heel andere kant zien. Het boek is verlucht met fraaie foto's, niet zelden over twee pagina's. Aan de uitvoering is grote aandacht besteed. Daarnaast kon hij gebruik maken van het archief van de Opwettense molen, maar ook van de fraaie technische tekeningen die Ad



De auteur voor de watermolen van Opwetten (bron: internet).

van Empel in augustus 1963 van de molen maakte. Ook putte Van Halder uit vele andere bronnen, zodat er voldoende materiaal was voor dit boekwerk.

Het boek is systematisch van opzet met hoofdstuktitels als Hoofdkenmerken, Type, Functies, Waterwerken en Molenaarsfamilies. Maar achter deze ogenschijnlijk systematische benadering worden vele documenten getoond die verzameld werden voor deze uitgave. Systematiek en gevoel voor presentatie en vormgeving gaan hier hand in hand. Na de gebruikelijke inhoudsopgave en voorwoord worden de genoemde hoofdkenmerken van het complex behandeld. De eerste vermelding blijkt al uit 1335 en de molen was vanaf die datum ingericht als korenmolen, zoals dat ook vandaag

de dag nog het geval is. Ook was de molen, of liever gezegd waren de molens, achtereenvolgens in gebruik als olie-, vol-, pel- en zaagmolen. Van 1918 tot 1975 was er ook een meubelfabriek gevestigd. De molen in Opwetten is een van de vijf molens die op de Kleine Dommel stonden. De koren- en oliemolen te Coll bij Eindhoven en een waterrad in het Textielmuseum van Geldrop bestaan gelukkig ook nog.

Uitgebreid staat de auteur stil bij technische aspecten van de molen, zoals de waterwerken, het staande en het gaande werk. De raderen zijn van een bijzondere constructie en kenmerkend voor het oosten van Noord-Brabant. De overeenkomst met een wiel van een fiets is treffend, en ze worden

daarom ook zo wel aangeduid. Beide raderen werden vervaardigd door de firma Fransen uit Vierlingsbeek. Het rad van de korenmol heeft een diameter van 9,3 m en is daarmee het grootste van Nederland. Het rad van de oliemol is kleiner en heeft toch nog een diameter van 7,5 m en is daarmee het tweede grootste rad van het land. Van Halder geeft in deze technische hoofdstukken uitleg over de werking van de molen aan de hand van de fraaie foto's. De lezer kan zo op vrij eenvoudige wijze de werking van vissluizen en -trappen tot zich nemen. Maar ook de werking van de korenmol en oliemol worden voor het voetlicht gebracht. Belangrijk voor de werking van de molens is het waterpeil. In de loop der jaren werden vele besluiten genomen over de hoogte van de waterstanden in de zomer- en winterperiode. Van Halder beschrijft de gevolgen van deze standen en de verschillende peilaanwijzingen bij de molen. Ook de verschillende aspecten van het gebruik van de molen worden eenvoudig aan de hand van fraaie tekeningen en beschrijvingen



Een opname van voor 1910 met daarop de drie gezusters Sengers, die toen eigenaresse waren van de molen. In 1910 werd de molen aan de voorzijde uitgebouwd. Deze uitbouw staat nog niet op de foto (collectie L. Bressers, Nuenen).



In 2005 was er een impasse over een bij de molen te bouwen restaurant. Toen kwam deze foto uit circa 1910 boven water met daarop afgebeeld een achter de molen gebouwde droogschuur van de leerlooierij van molenaarsoon E. van Hoorn. De schuur was inmiddels afgebroken, maar iedereen kon leven met de toverformule dat er sprake was van 'herbouw' in plaats van 'nieuwbouw' van een gebouw, dat vervolgens de functie van restaurant kreeg (collectie Piet-Hein van Halder).

verklaard. Zo is de korenmol nog steeds uitgerust met een windas om met behulp van de steenreep de looper van de ligger te lichten. Het is maar een voorbeeld hoe op een eenvoudige wijze en gebruikmakend van goed beeldmateriaal ook technische onderwerpen goed kunnen worden beschreven. Behalve de molen staat op het molenerf ook nog een molenaarswoning waarvan de jaartalankers het jaar 1743 aangeven. In de woonkamer staat een open haard met een bijzondere schouw met een afbeelding van de molen uit circa 1800. Ook toen had de molen al de grote raderen zoals wij die nu kennen. Onwillekeurig komt de vraag naar boven sinds wanneer de molen op deze wijze is uitgerust. En zo zullen er nog meer vragen zijn over de techniekgeschiedenis van deze molen. Dat het ensemble van molengebouwen, molenaarshuis en water-

werken nog bestaat, is een klein wonder. In 2011 werd naast de voormalige oliemolen een nieuw gebouw gezet, dat qua vormgeving overeenkomt met de verdwenen droogschuur van de leerlooierij op die plek. Het is een moderne aanvulling, die gebouwd is in harmonie en met respect voor de bestaande bebouwing.

Het boek eindigt met twee historische overzichten van het molenbedrijf en de molenaars. Op basis van overzichtelijke schema's wordt duidelijk gemaakt wat er gedurende een bepaalde periode met de molens is gebeurd. Ook maken we kennis met de eigenaren en molenaars. Indien afbeeldingen bekend zijn van personen, dan zijn deze opgenomen. Het is een aantrekkelijke benaderingswijze en voorkomt een ellenlange droge opsomming van namen van personen. Samenvattend bevelen we dit boek van

harte aan. Het is niet alleen een deugdelijke beschrijving van de Opwettense molen, maar geeft door het instructieve karakter en de attractieve vormgeving ook een goede beschrijving van een watermolen in al zijn facetten. Het stijgt daarmee boven de beschrijving van slechts één object uit. Het boek is in oblongformaat uitgevoerd, waardoor de foto's een geheel eigen karakter krijgen.

Gegevens publicatie: Piet-Hein van Halder, *De Opwettense Watermolen*. Uitgave door de auteur, 2021. ISBN niet aanwezig. Met harde koft, 176 blz., formaat 30 x 21,5 cm. Prijs € 25. De verzendkosten bedragen € 5. Het boek kan besteld worden bij de auteur, phvanhalder@hetnet.nl. Daarnaast is het boek te koop bij het restaurant naast de molen en bij boekhandel Bruna in Nuenen.



Deze foto van de beide koppels stenen van de Opwettense molen is gemaakt in 2021 door Peter van Kemenade uit Nuenen, die ook de opmaak van het boek verzorgde.

● Volkomen. Vertrouwd. Verzekerd.

- In onze **wiekenmakerij** lassen en klinken we molenroeden met kennis en ervaring van meer dan **100** jaar molenmakerij.
- Elke molenroede en wieksysteem is **uniek** en wordt nauwkeurig ontworpen met **aandacht** voor historie en betrouwbaarheid.
- Onze medewerkers en processen zijn gecertificeerd, we passen **100%** NDO lascontrole toe en leveren onze vertrouwde garantie.
- Ga naar **wiekenmakerij.nl** voor betrouwbare roeden en wieken.

WIEKENMAKERIJ

VAAGS

AALTEN

ONTWERP & PRODUCTIE

550+ gelaste roeden	100% NDO lascontrole
45+ geklonken roeden	100% betrouwbaar

www.wiekenmakerij.nl





J. STRAATHOF b.v.

KONSTRUKTIEBEDRIJF

Horst ten Daallaan 5
2181 GP Hillegom
t. (071) 501 82 06

www.straathofkonstruktie.nl

Voor al uw:

- Constructiewerken
- Trappen, hekken, etc.
- Stalen delen t.b.v. molens: roeden, staartbalken, etc.
- Alle voorkomende las- en reparatiewerkzaamheden





Van Lierop houdt uw monument draaiend...

- > HOUTINSECTENBESTRIJDING
- > ZWAMBESTRIJDING
- > HOUTHERSTEL MET EPOXYTECHNIEK
- > VOCHTBESTRIJDING
- > ONDERZOEK
- > ONDERHOUDSABONNEMENTEN





Van Lierop

Conserveert & Herstelt Hout | Verdrijft Vocht

© 0172 43 35 14
WWW.VANLIEROP.NL







Houtcompagnie BV

ALMENUM

Houthandel
Zagerij
Import

Voor molenrestauraties

EIKEN- EN BILINGA STAMMEN IN VOORRAAD
In te zagen volgens bestek en tekening

Verder:

Iepen • Bolletrie • Steenbeuk • Douglas
Larix • Azobé • Noord Noors Grenen

Kanaalweg 108 • 8861 KJ Harlingen • Tel. 0517 - 41 33 77 • Fax 0517 - 41 48 73 • www.houtcompagnie.nl



Zeilmakerij

Zwetsloot

Voor uw molenzeilen en touwwerk op maat

Op ambachtelijke wijze gemaakt, handmatig lijkwerk

Reparaties en nieuw

www.ZeilmakerijZwetsloot.nl
info@zeilmakerijzwetsloot.nl Buitenkaag 0252-544476

Boekbespreking

Gerben D. Wijnja en Warner B. Banga, *Groot Fries Molenboek, deel 1*

Ruim een eeuw molenbehoud in Friesland

Erwin Esselink

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Stichting De Fryske Mole werd op 28 oktober 2021 het Groot Fries Molenboek deel 1 gepresenteerd. Het boek is geschreven door Gerben D. Wijnja en Warner B. Banga, geen onbekenden in de Friese molenwereld. Op grond van de titel zou men kunnen denken dat het een inventarisatie is van alle nog aanwezige Friese molens, zoals deze al eerder werden uitgegeven in 1971, 1980 en 1995, maar dat is het niet.

In twintig hoofdstukken verdeeld over bijna 500 pagina's wordt de strijd om het behoud van de Friese molens beschreven. Als startpunt wordt de opkomst van de zelfzwichting genomen, kort na 1890. De instandhouding van molens had toen nog geen nostalgische, maar een economische drijfveer: zelfzwichting maakte de molens rendabeler, zodat ze beter konden concurreren met andere krachtbronnen. Aan de hand van verhalen over molens

en molenaars van Weststellingwerf tot Ameland wordt de teloorgang maar ook het behoud van molens beschreven tot nu toe. Ook komt de regelmatig terugkerende wateroverlast, in het bijzonder die van 1910, aan de orde. Een drastische verbetering van de waterbeheersing in de jaren daarna betekende het verdwijnen van veel kleinere poldermolens. Een aantal hoofdstukken is al eerder in andere vorm verschenen, bijvoor-



Watersnood in Friesland 1910,

Watermolen te midden van het overstroomde land.

De watersnood van 1910 was de aanleiding tot het oprichten van meerdere waterschappen, met als doel een betere beheersing van het waterpeil. In daaropvolgende jaren moesten vele kleine poldermolens het veld ruimen, zoals de molen op deze ansichtkaart: Tilma's molen te Wartena (collectie Erwin Esselink).

beeld in *De Utskoat*, het orgaan van de Stichting De Fryske Mole. Ook zijn er hoofdstukken waarin aan de hand van een fictief verhaal een beschrijving van het vroegere molenleven wordt gegeven zoals het geweest zou kunnen zijn.

Een belangrijke mijlpaal voor het molenbehoud was in 1946 de oprichting van de Friese Molencommissie. Deze commissie kreeg de ondankbare taak om Gedeputeerde Staten te adviseren over welke molens het behouden waard waren en welke niet. Ontoereikende middelen maakten deze taak nog moeilijker. Daar kwam nog bij dat veel waterschappen en polders hun molens liever kwijt dan rijk waren. Bij de moleninventarisatie in 1957 bleek dat het Friese molenbestand sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog meer dan gehalveerd was. Eind jaren 60 concludeerde men dat de oprichting van een provinciale molenstichting, die verweesde molens in eigendom moest verwerven, de beste garantie voor het behoud van deze molens zou zijn. Dat resulteerde in 1970 in de oprichting van de Stichting De Fryske Mole. Sindsdien heeft de stichting 46 molens in eigendom verworven en behoort daarmee tot de grotere moleneigenaren van Nederland. In een provincie met een eigen taal ligt het voor de hand dat hier en daar het Fries gehanteerd wordt. Zo is bijvoorbeeld het voorwoord in het Fries geschreven en ook wanneer er personen aan het woord gelaten worden gaat men soms over op het Fries. Voor lezers die niet met de Friese taal vertrouwd zijn kan dat een obstakel vormen. Maar wie als niet-Fries al gewend is *De Utskoat* te lezen zal er minder moeite mee hebben.

Bij een zo omvangrijk boek is het onvermijdelijk dat er foutjes insluipen. Dat betreft schrijffoutjes, maar soms ook feitelijke onjuistheden. Bij de verwoestende brand van poldermolen *De Non* te Ferwerd als gevolg van de storm van 25 januari 1990, wordt geschreven dat de kleppen dichtsloegen doordat de wind van achteren kwam en dat de molen zo aan de haal ging. Echter *De Non* heeft nooit zelfzwiching gehad.

De titel van het boek verradt al dat er nog een deel 2 zal volgen. Dat zal in 2025 ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van het Gild Fryske Mounders verschijnen.



In het boek is er ook veel aandacht voor de Friese houtzagerij. In 1960 telde Friesland nog vijf onttakelde houtzaagmolens en was er nog een zaagmolen op windkracht in bedrijf, zij het met één roede. Dat was De Zwaluw te Birdaard, die tevens pel- en korenmolen was. In de periode 1964-1975 gingen vier van deze zes molens door brand verloren. Twee overgebleven rompen waren ondertussen gerestaureerd: De Rat te IJlst (zie foto) en De Jager te Woudsend. De Zwaluw te Birdaard werd in de jaren 1984-1988 weer herbouwd (foto Erwin Esselink, 25 mei 2019).

Gegevens publicatie: Gerben D. Wijnja en Warner B. Banga, *Groot Fries Molenboek, deel 1*. Uitgeverij THAF Joure, 2021. ISBN niet aanwezig.

Met harde kaft, 500 blz., formaat A4. Prijs € 42,95. De verzendkosten bedragen € 7. Voor meer informatie, zie de website: www.grootfriesmolenboek.nl

De laatste in zijn vak: Hans Titulaer, molensteenmaker (65)

Ton Meesters

Op 1 juli 2022 is het 25 jaar geleden dat Hans Titulaer de molensteenfabriek van Van Hees in het Duitse Geldern overnam. Heinrich van Hees bereikte de pensioengerechtigde leeftijd en met het klimmen van de jaren was hij op zoek naar een opvolger. Zijn zoon had voor het vak van steenhouwer gekozen, omdat in de periode dat hij een keuze moest maken er minder vraag was naar molenstenen. Die opvolger vond Van Hees gelukkig in de persoon van Hans Titulaer, maar wel - tot zijn spijt - buiten de familie. Inmiddels heeft Titulaer zelf de 65-jarige leeftijd bereikt. Reden genoeg voor *De nieuwe Molenwereld* om af te reizen naar Malden bij Nijmegen, waar tegenwoordig de molenstenen worden gemaakt.

Het bedrijf van Hans Titulaer is gevestigd in een bedrijfspand aan de rand van Malden, tegen het Maas-Waalkanaal. Het is een pand zoals er zoveel te vinden zijn in Nederland. Niets wijst erop dat ik hier te doen heb met de laatste dagelijks werkende molensteenmakerij van Europa. Op deze druilerige koude novemberdag heb ik met Hans afgesproken om over de toekomst, maar ook over de afgelopen 25 jaar te praten. In die zin is het artikel een vervolg op het artikel dat Willem Roose schreef in de eerste jaargang van *Molenwereld* (nr. 3, 1998). In dat artikel ging Willem in op de overname van de molensteenfabriek van Van Hees en de plannen die Hans Titulaer toen had.

Bij het betreden van het pand komen we via een halletje in de grote overzichtelijke werkplaats waar je letterlijk over de molenstenen struikelt. Overal liggen en staan molenstenen, in allerlei soorten en maten, uit het binnen- en buitenland. Hans is in het midden

van de werkplaats druk aan het werk met het bewerken van een oude blauwe loper voor De Roos in Delft. Hij combineert de lunch met het werk. We zoeken de warmte op van zijn kantoor, waar stapels documentatie, fotomap-pen en publicaties staan over zijn werk. Onder het genot van een kop koffie en een lekkere koek gemaakt van meel van De Witte Molen in Nijmegen, het andere bedrijf van Hans Titulaer, laten we de molensteenmaker aan het woord. Hans is een vlotte en onderhoudende verteller, nuchter in zijn analyses over ondernemerschap en gepassioneerd als het gaat om het geven van advies over malen en molenstenen. Zijn didactische vaardigheden uit zijn opleiding tot docent biologie en aardrijkskunde komen daarbij goed van pas.

Overname Van Hees

Hans: *Op een fietsvakantie in Zuid-*

Limburg kwam ik bij de Volmolen in Epen terecht. Ik was gefascineerd dat waterkracht werd gebruikt voor het maalproces. Toen ik thuiskwam hoorde ik dat op de watermolen van Lombok in Maas-tricht een cursus vrijwillig molenaar werd gegeven. Daar wilde ik heen, maar helaas ging dat niet door omdat het wa-terrad kapot was gegaan. Uiteindelijk ben ik via mijn vader op de molen van Baexem terecht gekomen. Molenaar Lambert Symkens zei toen tegen mijn vader dat ik maar eens bij hem langs moest komen, als ik zo'n interesse in mo-lens had. Van Symkens heb ik niet alleen het vak geleerd, maar vooral de liefde voor het vak. Die man was echt fantastisch en hij heeft mij echt tot het molenaarsvak gebracht.

Voordat ik de molensteenfabriek van Van Hees overnam, had ik al vanaf 1980 een carrière als beroepsmolenaar op de Witte Molen in Nijmegen. Op oudejaarsavond 1994 belde Van Hees mij op met de me-



Het bedrijfsgebouw aan de Eendenpoelseweg in Malden. Aan de buitenkant is niet te zien dat hier de laatste Europese molensteenmakerij met dagelijkse productie is gevestigd.

dedeling dat hij plannen met mij had. Hij vroeg: "Wil je eens komen praten?" Of ik zijn molensteenmakerij wilde voortzetten?

Op De Witte Molen in Nijmegen ging het op dat moment niet zo goed en het aanbod van Van Hees kwam heel goed uit. Eind 1993 hadden we namelijk op De Witte molen een grote klant van zo'n drie ton in de week verloren en samen met mijn collega Peter Sturkenboom moesten we naar alternatieven zoeken. Ik ging uitbellen op de Zuidmolen in Groesbeek. Ik kende Van Hees goed, hij wist wat ik als molenaar presteerde. Ik scherpte toen ook al veel bij collega's en deed voor Van Hees ook wel wat advieswerk in Nederland. Zo kwam het dat Van Hees dacht dat ik wel een geschikte kandidaat was om de molensteenfabriek over te nemen. Maar ik had natuurlijk met het maken van molenstenen geen enkele ervaring. Daarom hadden we afgesproken om anderhalf jaar bij hem in de werkplaats te werken. In die periode leerde hij mij de kneepjes van het vak. Daarnaast gingen we in deze periode naar de klanten waar gescherpt moest worden. Het was daarbij niet zo zeer om het scherp te doen. Ik leerde zo vooral meer over het onderhoud aan allerlei andere molentjes en maalinstallaties. In Nederland hebben we niet zo veel verschillen in maalinstallaties, in Duitsland daarentegen kom je veel meer verschillen tegen.

25 jaar Titulaer

Hans Titulaer kijkt met veel plezier terug op de afgelopen 25 jaar: Ik ben eigenlijk op de weg van Heinrich van Hees voortgegaan. Ik heb wel hier en daar kleine dingen veranderd, bijvoorbeeld in de productie van de stenen, zaken makkelijker gemaakt, sneller, het elektrisch scherpen verbeterd, maar qua onderhoud heb ik niet zoveel veranderd. Je bent natuurlijk een ander persoon dan Van Hees en dan doe je dingen anders. Ik heb gelukkig veel klanten kunnen overnemen, ook wat betreft het onderhoud. In eerste instantie denk je dat molenstenen maken een repeterend kunstje is. Het is oneerbiedig gezegd een beetje 'bouwvakkeren', met mortels, en "stenen stampen" zeggen we weleens, maar ik ben wel snel gaan nadenken wat voor andere uitdagingen aan het vak zitten. Waar kun je wat dingen wijzigen, vernieuwen en veranderingen aanbrengen met betrekking tot de productie en het onderhoud van de stenen. Dat laatste was een aspect waarvan ik dacht, als ik dat kan



Na het vlakken van de loper wordt de entree aangebracht. De loper is bestemd voor molen de Valk in Montfoort.

uitbouwen, dan maakt dat het vak wel zeer interessant. En tenslotte natuurlijk om met mijn kennis maaltechnisch advies te geven over het malen met wind-, water- en motormolens. Daarin had ik al behoorlijk wat ervaring, maar die is

na de overname met sprongen vooruitgegaan. Dat is een aspect wat mijn werk heel erg compleet maakt. Vooral door het reizen ben ik behoorlijk veel onderweg, meestal in Nederland, Duitsland, België en Frankrijk. Onderhoud is niet alleen



Productiestaat Molensteenmakerij Hans Titulaer

- 902 molenstenen die groter zijn dan 0,70 m.
 - 360 molenstenen gemaakt voor Bühler (Zwitserland), met een diameter van 0,67 meter, die over de gehele wereld werden geleverd.
 - 105 molenstenen gerestaureerd.
 - 343 kweernen (handmolens).
 - 496 onderhoudsklussen met ongeveer 1400 molenstenen.
- Meerdere onderhouds- en restauratiewerken aan kollergangen (8), pelstenen (5), levering van 1 nieuwe kollergang en 2 pelstenen.

◀ Een stapel stenen met een diameter van 120 cm voor op de maalstoelen van de firma Quarz Mill. Op de voorgrond een massieve steen tijdens het optekenen van het scherpstel (foto Hans Titulaer, 2020).

scherpen maar omhelst ook het nakijken van lagers, het afstellen van stenen, aandrijving, toevoer enz. Soms moet ik hele maalstoelen meenemen en reviseren, wat ik dan weer doe in samenwerking met andere vakmensen, zoals Tonnie Moes en molenbouwers. Ook kan ik zelf heel wat met hout en metaal maken of vermaken. Eigenlijk is uitgekomen zoals ik het me allemaal had voorgesteld. Ik vind het zo leuk, dat ik denk, als ik nou ga stoppen, dan mis ik al die leuke reisjes (Hans doet de armen over elkaar en neemt een gesloten positie aan). Potverdikkeme, ja, dat ga ik dan toch wel erg missen.

Van Hees merkte naarmate hij ouder werd dat het storten van de stenen zwaar werd. Zijn zoon hielp hem toen. Hans Titulaer heeft nu zelf bijna de pensioengerechtigde leeftijd bereikt en inmiddels door heel Europa een naam opgebouwd. De bedrijfsactiviteiten bestaan niet alleen uit het maken van stenen, maar ook uit het restaureren van oude stenen en maalstoelen, uitgebreide onderhoudswerken op locatie, maaltechnisch advies bij de totstandkoming van nieuwe installaties/opstellingen of verbetering van bestaande installaties. Het gaat daarbij niet alleen om traditionele wind- of watermolens, ook veel elektrische maalderijen en meelfabrieken zijn klant. De stenen van Titulaer treft men inmiddels over de hele wereld aan. Behalve in Europa leverde Titulaer ook aan meerdere meelfabrieken in Japan (14 koppels), aan wind- en watermolens in bijvoorbeeld Amerika, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland,



Hans aan het werk aan een blauwe steen voor korenmolen De Roos in Delft. Deze loper heeft een bijzondere rij, gemaakt volgens het octrooi uit 1830 van Van Claringbould. Door Hans Titulaer worden de nieuwe boren kraangaten ingemeten. Het grove diepe scherpstel wordt verwijderd en zal plaats maken voor een fijner scherpstel met 84 kerven.

Tasmanië, Israël en Tenerife (voor Gofio, een Canarisch volksvoedsel van geroosterde gerst, maïs en tarwe).

Hans: Soms heb je het zo druk, dat het goed is als je misschien meer mensen aanneemt, maar moet ik het dan groter laten worden? Nee, ik denk dat het goed



De werkplaats in Malden staat vol met allerlei soorten molenstenen en mallen.



Bijzondere molenstenen en onderhoudswerken

- Voor het wereldvermaarde Bühler in Zwitserland worden stenen gemaakt voor hun verticale molen die zij nog altijd voor hun meelfabrieken in het assortiment hebben.
- Bij de Deutsche Ölgesellschaft in Hamburg lopen drie koppels voor de vermalen van factis, een restproduct van hun olieproductie dat gebruikt wordt voor bijvoorbeeld gum, schoenzolen e.d.
- Restauraties van Franse stenen waarbij de sterk beschadigde balastlaag vervangen wordt door een geheel nieuwe. *Zo restaureerden we voor de molen in het Franse Vaudricourt twee "Franse" stenen samengesteld in Berlijn en bij Besch in Stettin. De vanuit Frankrijk via Hamburg geïmporteerde kwartsstukken werden met stukken harde Duitse zandsteen in de krop, tot molenstenen gemaakt. Dankzij een stukje krant dat we bij het uit elkaar halen van de steen uit Stettin vonden, werd duidelijk dat die steen in 1923 gemaakt was. De steen kwam uit de molen van Walkendorf, welke door Paul Groen gesloopt was. Na restauratie kwamen de kwartsstukken na ongeveer 100 jaar weer terug in Frankrijk!*
- Vier blauwe stenen uit de in de Tweede Wereldoorlog vernielde en later tot woning omgebouwde molen van Well werden buiten gelegd. De eigenaar verhuisde naar



De installatie van Lebe Gesund Steinmühlenbrot in Marktheidenfeld (Beieren). Drie koppels van 160 cm in een verder identiek aan een walsenmolen, ingerichte maalderij. De installatie wordt onderhouden door Titulaer (foto Hans Titulaer, 2020).

Groesbeek en nam de stenen mee. Toen hij later naar Mook verhuisde, werden twee stenen opnieuw meegenomen. Als hij weer verhuist, komen de stenen bij Titulaer, waar ze gerestaureerd worden om ze vervolgens te gebruiken in de molen van Jan Eiklenborg in het Duitse Logabirum bij Leer.

is dat ik zo klein ben gebleven of het zo groot heb gehouden, zoals het nu is. Minstens twee dagen in de week heb ik hulp, onder andere bij het maken van stenen, want dat doe je altijd met zijn tweeën.

Ik heb nog niet echt een vast idee hoe ik tegen de toekomst aankijk. Ik heb me er de laatste jaren niet echt mee bezig gehouden. Ik moest in 2016 hals over kop mijn werkplaats in Plasmolen verlaten en toen heb ik deze werkplaats in Malden gevonden en ja dan kom je weer in het proces van een kale werkplaats, waarbij je alles weer helemaal nieuw

moet inrichten. Voordat dan alles weer zijn plek heeft, dan heb je ook weer zoiets, daar wil ik dan wel weer een paar jaar van genieten. En in zo'n verhuizing is het dan ook niet de tijd om je bedrijf over te doen. Maar ik beseef wel dat het nu natuurlijk meer in zicht komt. Ik heb daarbij natuurlijk twee bedrijven over te doen. Om te beginnen de molen in Nijmegen. Ik heb daar twee mensen in dienst. Op jaarbasis wordt er ongeveer 225 ton gemalen. Ik verzorg het meeltransport, de administratie, een deel van de planning, het klantencontact, technische zaken enzovoort, zaterdag

ben ik er altijd van twee tot vijf voor de weekafsluiting. In de ochtend ben ik er vaak even. Toen ik de molensteenmakerij overnam, zei Van Hees dat ik dat makkelijk kon combineren met de molen. Niet lang daarna, net nadat ik de fabriek had overgenomen, trok de molen weer aan. Toen zijn mijn oud-collega Peter Sturkenboom en ik naar alternatieven gaan kijken, omdat wij beiden inmiddels ook ander werk hadden. We hebben toen eerst met zogenaamde Melkert-banen gewerkt. In 2001 is Peter er definitief mee gestopt, waarna ik mensen ben gaan aannemen. Ik begon met één



Mallen in de werkplaats. Een mal voor een 16-er steen ligt klaar. Verder zijn er mallen van 10 tot 200 cm. Soms moet er wat nieuws worden gemaakt of geïmproviseerd worden voor net weer een afwijkende maat.



persoon, later volgde een tweede. Inmiddels zijn dat nu twee volledig betaalde krachten. Daarnaast is er nog een participatiebaan, een vrijwillig molenaarster op zaterdag en een aantal vrijwilligers in de winkel. En dan is de molensteenmakerij in Malden om over te doen.

Toekomst

Nu Hans Titulaer de leeftijd van 65 jaar heeft bereikt, komt in het interview onvermijdelijk de vraag naar voren hoe hij tegen de toekomst aan kijkt. Hans: *Wat betreft de molensteenmakerij rust op mij de taak om ervoor te zorgen dat de kennis en vaardigheden van dit beroep niet verloren gaan en dat dit overgedragen wordt aan een opvolger. Net als bij Van Hees is er niet een van de kinderen die het voort wil zetten. Daarbij mag wel vermeld worden dat mijn dochter al vele jaren op woensdag de kweernen maakt, wat voorkomende werken doet en op zaterdag in de molenwinkel staat. Maar voor de overnames zullen er dus anderen gevonden moeten worden.*

Zo'n overname kost natuurlijk tijd. Wat moet je als molensteenmaker in huis hebben?

Hans: *Je moet allereerst fysiek sterk zijn, met name in je rug, want die wordt bij het maken van stenen behoorlijk belast. Je moet voor zowel het werk in de werkplaats als het werk op locatie toch wel een handige jongen zijn, technisch inzicht hebben en technisch met hout en metaal een beetje uit de voeten kunnen en oplossingsgericht kunnen denken. Maal- en maaltechnische ervaring is wel een grote pre. Kennis hebben van de Engelse en Duitse taal is ook belangrijk. Voor Frankrijk geldt dat daar de meest actieve molenbouwer, Erwin Schriever van Les Charpentiers de Troyes een Nederlander is, waarmee communicatie gewoon in het Nederlands kan of die kan bemiddelen bij andere contacten in Frankrijk. Je moet het willen en leuk vinden om ongeveer 1 dag in de week op pad te zijn, daar lange dagen voor te maken of meerdere dagen weg te zijn als het om het buitenland gaat. Vooral bij het onderhoudswerk, maar ook wel bij het werkplaatswerk, met name het 'steenmaken', moet je kunnen berusten in het feit dat zaken tegen kunnen zitten of dat je gedwongen wordt door het proces. Net zoals ik anderhalf jaar door Van Hees ingewerkt werd, zal er nu ook zo'n tijd genomen moeten worden voor de kennis- en kundeoverdracht. Dit is ook*



Hans Titulaer demonstreert waarom het scherpstel van Prof. Naumann toch niet het verschil maakt. Het is het verschil tussen theorie en praktijk.

belangrijk voor een ander belangrijk aspect van je ondernemerschap, namelijk goede maaltechnische adviezen geven. Ik geef zo maar een voorbeeld: Zo was ik eens in Duitsland waar de molenaar van de maalderij aangaf dat de steen op was. Een beetje doorvragen over hoe dun de steen dan wel was en waarom men dat dacht, maakte mij duidelijk dat gewoon de ijzeren band om de steen omlaag geslagen moest worden, en dat men zo weer verder kon malen. Ik maak natuurlijk graag nieuwe stenen, maar degelijk advies betaalt zich op de lange termijn altijd uit. Nieuwe stenen installeren doe ik bij uitzondering, de molenbouwers zijn hier prima op ingericht. Wel wordt door diegene die de stenen installeert geregeld om advies gevraagd. Immers wij kunnen goede stenen maken,

maar om ze goed hun werk te kunnen laten doen is een goede installatie, afstelling en zo nodig een goede maalinstructie aan de molenaars, van cruciaal belang. Kennisoverdracht heb ik in mijn onderhoudswerk al veel toegepast doordat ik dat werk altijd graag samen met de molenaar(s) doe, waardoor ze zelf ook veel leren over hun stenen, afstellen, toevoeren en malen. Bij een overnameproces van anderhalf jaar zal dat ook wel voor het grootste deel lukken. Nadat ik na anderhalf jaar vertrokken was bij Van Hees kon ik altijd telefonisch bij hem terecht voor adviesvragen. En natuurlijk als ik bij hem op bezoek was. Dat tekende het fijne karakter van de overname. Dat is wat me nu zelf ook voor ogen staat.

AKG

Hans is naast zijn twee bedrijven ook nog actief binnen het Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde (AKG) als lid van het Algemeen Bestuur en al meer dan twintig jaar verantwoordelijk voor de organisatie van de Korenmolenaarscursus. Hans pakt een stapel rapportages van deze cursus en zegt: *Toen Petro van Doorne, Gerard Barendse en ik de cursusorganisatie overnamen beschikten we tot aan de coronatijd over zoveel aanmeldingen dat de cursus elk jaar kon starten. Per jaar hebben we zo'n 14 tot 15 mensen opgeleid, dus tel maar uit hoeveel mensen zich verdiept hebben in het vak en hoeveel koppels stenen er in het kader van de cursus verbeterd zijn. Petro van Doorne doet daarbij vooral de toets en ik organiseer de theo-*



Een nieuwe kunststeen, te weten een 14-er loper voor op een maalstoel van de Deens-Ierse firma Quarz Mill.



Hans Titulaer tussen twee 17-er lopers voor de maalvaardig gerestaureerde standerdmolen van Naours in Frankrijk, maar afkomstig uit Stavele in West-Vlaanderen. Naast hem staan zijn medewerkers Hans de Raad (links) en Jeoffrey van Arkel (rechts). Rechts een massieve kwartssteen met zwaaihandscherpsel, links een bedrijfsunieke kwartssteen met rechtpandscherpsel met zachte bodemsels. Eerder werden enkel 3 koppels van dit soort gemaakt voor een windmolen op Tasmanië (foto Hans Titulaer, 2021).

rieavonden en de praktijk. Dat laatste houdt in dat cursisten in minimaal zeven dagdelen in groepsverband op een of twee molens een koppel stenen in orde maken. Van hun activiteiten maken ze een verslag in woord en beeld. Hieruit moet blijken of alles wat ze meemaken in de praktijk dusdanig begrepen is, dat ze het ook kunnen verwoorden. Want als je het goed kunt verwoorden, dan heb je het ook goed begrepen. Die verslagen worden vervolgens beoordeeld

De vier theorieavonden gaan over graan-kwaliteit, bakkwaliteit, juridische aspecten van het molenaarsbedrijf, de hygiëncode en allerlei andere zaken die belangrijk zijn als je verantwoord met molenstenen wilt werken en een goed en veilig product wilt maken.

De Europese collega's

Onwillekeurig komt de vraag naar voren hoeveel molensteenmakerijen er nog zijn. De andere Nederlandse molensteenmakerij van Van Vught is al eind 2018 uitgeschreven uit het Handelsregister bij de Kamer van Koophandel. Hans vult aan: In Denemarken was er een hele grote molensteenmakerij, de firma Engsko in Randers, maar die hebben al heel wat jaren terug de molensteenproductie overgebracht naar Ethiopië. Deze firma maakt daar vooral stenen met een diameter van 1,00 meter voor hun eigen maalstoelen met bijbehorende apparatuur. Ook maken ze heel wat stenen voor de firma Heidi Green in het Oostenrijkse Dölsach, de zogenaamde Osttirolers. In Griekenland en Rusland

is er nog iemand, maar alleen voor het kleinere werk. Daarnaast zijn er een aantal bedrijven zoals bijvoorbeeld Karl-Heinz Häussler GmbH in het Duitse Heiligkreuztal, die maalstoeltjes maakt, maar dat is echt het kleinere werk met dunnere steentjes. Een dagelijkse productie, zoals ik die heb, die is er verder in heel Europa niet.

En hoe zit het met de documentatie over molenstenen?

In Nederland is weinig geschreven over het meest essentiële deel van de korenmolens, de molensteen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in de Duitse molenboeken. In Nederland is ook weinig bewaard gebleven aan (historische) molenstenen, het meeste is verloren gegaan. In de hoogtijdagen van de molensteenproductie, tussen de beide wereldoorlogen, en zo eventjes daarna waren er zo'n tien tot twintig fabrikanten van molenstenen, dan wel molenbouwers, die ook molenstenen maakten. De echte grote molensteenmakerijen waren Reijer Rutgers in Wageningen, Jaspers uit Aarle-Rixtel en natuurlijk verder Van de Reijt in Geerttruidenberg. Daar is allemaal weinig van bewaard gebleven. Er werden veel molenstenen gemaakt, maar er waren er ook best wel wat die niet zo goed waren.



Ook uit deze steen kan een nieuwe steen worden gemaakt. Maallaag van een Franse loper behorend bij een koppel dat voor molenaar Eckhard Meyer in Bardowick (Niedersachsen) gerestaureerd gaat worden. Onder-tussen ligt er ook al een koppel van 170 cm klaar, afkomstig uit een Franse molen, Moulin de Breau, om er hetzelfde mee te doen.

Hans pakt vervolgens allerlei documentatie en citeert een molenaar uit België die de stenen van Jaspers voor het mooi malen van tarwe met weinig ingang tegen de krop en diep uitgescherpt tegen de maalbalk toe, het beste vond. De molenstenen van Jules Theunynck uit Diksmuide (België) daarentegen vond deze molenaar veel

te zacht. En zo bladert Hans verder in de talloze mappen met literatuur en aantekeningen over molenstenen in Nederland, België en Duitsland. Genoeg documentatie voor een gedegen werk over Nederlandse molenstenen. In zijn enthousiasme pakt Hans een afdekplaatje voor balanceerbussen van de afgedankte molenstenen in Hernen. Deze balanceerbussen komen dan weer uit Freiburg, waarbij Hans zich afvraagt hoe die dan weer in Hernen terecht zijn gekomen: *Ik leg wel zaken die ik tegenkom vast of speel die door, bijvoorbeeld merktekens op blauwe stenen naar Peter Pouwels, die zich daarmee bezighoudt. En zo heeft Jan Scheirs zich eens verdiept in de Franse stenen en hun groeve. Het systematisch uitzoeken van al die gegevens en vervolgens op een rijtje zetten, dat is er in Nederland nog niet van gekomen.*

Maar ja, dat kost ontzettend veel tijd. Ik begeef me niet op het terrein van onderzoeken, ik hou me echt bij de praktijk. Misschien als ik de zaak verkocht heb...

Overpeinzing

Hans en ik nemen aan het einde van de middag afscheid. Het weekend dient zich aan en Hans zal ongetwijfeld morgen de weekafsluiting van De Witte Molen in Nijmegen gaan verzorgen. De regen zorgt voor de nodige files, ondanks het dringende advies van de rijksoverheid dat iedereen thuis dient te werken. Door het gesprek met Hans met zijn aanstekelijk enthousiasme over molenstenen realiseer ik me dat ik met de laatste vertegenwoordiger van molensteenmakers sprak. Hans is daarbij de draager van een ongelooflijke hoeveelheid kennis van en ervaring met het malen

met stenen, maar ook over de vervaardiging en het onderhoud van stenen. Het Nederlandse molenaarsambacht is inmiddels ingeschreven op de Representeratieve Lijst van Immaterieel Cultureel Erfgoed van de Mensheid. Een belangrijk deel van die molenaars maalt met, maar ook dankzij Hans Titulaer. Het behoud van deze kennis, alsmede de productie en onderhoud van molenstenen is niet alleen de verantwoordelijkheid van Titulaer in een bedrijfsoverdracht naar de opvolger. Het overstijgt dat. Immers, wat moet een korenmolenaar zonder deugdelijke molenstenen? Het is een overpeinzing die mij op weg naar huis niet loslaat.

Afbeeldingen

Tenzij anders vermeld zijn de foto's gemaakt door de auteur op 26 november 2021. 

Het Moderne Molenleven

Pijnlijke vragen

Enige tijd geleden (*De nieuwe Molenwereld*, nummer 7) stelde ik de pijnlijke vraag: Stilstaande molens kun je toch ook in goede staat (onder)houden zonder dat zij tot ruïne vervallen? Veel recenter las ik een artikel over de roedebreuk bij molen G in Schermerhorn, waarin werd gesteld dat de breuk het gevolg was van veelvuldig draaien.

Er zijn genoeg argumenten om te pleiten voor (veelvuldig) draaien met molens: instandhouding van immaterieel cultureel erfgoed, behoud van de molen als werkend monument, verlevendiging van het landschap of gewoon omdat we er allemaal blij van worden (zie de bijdrage van Robert Berentzen in het vorige nummer). Maar – pijnlijke vraag – staan molens die een miljoen omwentelingen op jaarbasis maken er echt beter bij dan die er, pakweg, 100.000 per jaar maken? Vorig jaar vertelde een molenmaker mij dat hedendaagse gelaste roeden gemaakt zijn voor minimaal 20 miljoen omwentelingen. Dat klinkt veel maar je kunt er na 20 jaar al zijn. Noem een roedebreuk na veelvuldig draaien *collateral damage* bij het streven naar een hoger doel, maar wees er wel eerlijk over.

Onlangs was er op sociale media de nodige opschudding over de herbestemming van een nevenpand bij de molen van Kerkerdom. Een bulldozer bleek de historische molenaarswoning al grotendeels "in stilte" te hebben verwoest en iemand opverde dat het maar eens afgelopen moest zijn met het gezeur dat er te weinig geld voor molens is zolang deze zaken kunnen gebeuren c.q. worden getolereerd.

Na de "kwestie Halsteren" (zie *De nieuwe Molenwereld*, nummers 6 en 7) dacht ik dat er enige bewustwording op het ge-

bied van historische molennerven en alles wat daar toebehoort was ontstaan, maar helaas. De publicaties lijken eerder als een rode lap op een stier te hebben gewerkt, want twee andere gaven molennerven in West-Brabant (Oudemolen en Nispen) werden ongeveer op hetzelfde moment respectievelijk vernield en voorbereid op vernieling.

Van molennerven weer even terug naar die kwestie over al dan niet te weinig geld voor molens. Afgelopen zomer was ik op molentour in Denemarken, waar we bij een molen kwamen die vrij radicaal gerestaureerd was. *Ja, die molen is op een Nederlandse manier gerestaureerd: vernieuw alles maar, want er is toch geld genoeg*, zeiden we tegen elkaar. Ik moest denken aan het citaat van Jos Bazelmans, aangesproken door molenbouw-historicus Dick Zweers (*De nieuwe Molenwereld*, nummer 4): *Jos, weet je wat het ergste is voor molenbehoud? Geld!*

Bij molen De Graanhalm in Gapinge – zowel qua molen als qua erf een prima geslaagde restauratie – is er een link tussen bovenstaande kwesties over molennerven en geld. Molenbouw-historicus Nico Jurgens schreef er over in *Verweesd en Verliefd* (2015, uitgave van Stichting Korenmolen De Graanhalm): *Gebrek aan geld heeft deze molen voor ernstige aantasting en verlies aan cultuurhistorische waarde behoed.*

Nóg een pijnlijke vraag: is er soms echt tévéél geld voor molens?

In een tijd dat draagvlak en communicatie belangrijker zijn dan ooit, is het zaak voor de molenwereld (met een kleine letter) om ook pijnlijke vragen van een eerlijk antwoord te voorzien, voordat anderen dat doen.

WvdL



Maak uw molen duurzaam met een stroomgenerator van MES.

- Energie/ stroomopwekken met uw molen.
- Installaties 5,5 7,5 en 10kw.
- Plaatsing met respect van het monument.
- Degelijke Duitse componenten.

Tevens leveren wij elektrisch aangedreven maalstoelen. Van 1 meter tot 17-der stenen.

Voor meer informatie bekijk onze website www.molenenergiesystemen.nl
Of mail ons naar info@molenenergiesystemen.nl



SPECIALIST IN MOLENS

Wij helpen u graag met advies en begeleiding bij het behoud van uw molen.

Hoofdstraat W-4a
9951 CC Winsum

BOOGAERDT HOUT

Al meer dan 300 jaar Uw partner voor al uw houtwensen!



- | | | |
|-----------|---------------|---------------------|
| ✓ Accoya® | ✓ Azobé | ✓ Bilinga |
| ✓ Eiken | ✓ Oregon Pine | ✓ Western Red Cedar |



www.boogaerdt hout.nl

0180-551 552

HOUTHANDEL HOUTEX BV

KENNIS, ERVARING & ADVIES



GROTE VOORRAAD IN O.A. AZIJNHOUT
PALMHOUT · FIJNJARIG LARIKS · EIKEN · IEPE
WESTERN RED CEDAR
EIGEN SCHAEVERIJ & DROGERIJ

UW SPECIALIST VOOR LEVERING VAN HET JUISTE HOUT!
WWW.HOUTEX.NL

Waddinxveen • 0182 - 615933



Vaags molenwerken slaat vleugels uit

Nieuwbouw moet expansie opvangen

Peter van der Molen

"Wij zitten hier al heel lang klem. Twintig jaar geleden diende zich het ruimteprobleem al aan en de afgelopen tien jaar zaten wij hier in Aalten helemaal vast. Er moest iets gebeuren. Eerdere plannen gingen uiteindelijk niet door, maar nu is het menens." Walter Vaags van Vaags Molenwerken is blij dat in juli 2021 de schop symbolisch de grond in kon voor de nieuwbouw en dat vanaf april dit jaar aan de staalconstructies wordt gewerkt, een tastbaar bewijs dat binnen afzienbare tijd de meer dan gewenste ruimte beschikbaar komt. Voor het einde van het jaar hopen de molenmakers het nieuwe bedrijfscomplex in gebruik te nemen. Al met al wat later dan voorzien, want corona heeft in de bouw ook zijn sporen nagelaten. Beschikbaarheid van materialen en bouwvakkers zijn geen vanzelfsprekendheid meer.

Toen vader Henk in 1960 op 14-jarige leeftijd bij molenbouwer Jan ten Have in Aalten aan de slag ging, zal hij deze ontwikkeling niet hebben voorzien en toen hij het bedrijf in 1974 overnam, zal hij ook niet hebben vermoed welke vlucht de molenmakerij weer zou nemen. Al decennia lang doolde het grote molensterven door het land, maar in de tweede helft van de vorige eeuw kwam daar een kentering in. Het oer-Hollandse monument werd weer op waarde geschat en er kwam geld beschikbaar voor reparatie en restauratie. Daarbij speelde manusje-van-alles Henk Vaags een rol. Hij had zijn werkplaats aan huis in het centrum van het dorp Aalten, maar daar was geen ruimte voor grote projecten. Hij maakte voornamelijk onderdelen voor andere molenmakers en de benodigde roeden liet hij bij molenmaker Groot Wesseldijk ma-

ken. Zijn opgroeiende zoons Walter, Martijn en Gerben rolden vanaf het einde van de jaren '80 van de vorige eeuw spelenderwijs het bedrijf in en gingen vanaf de jaren '90 een leidende rol spelen. Vader Henk had toen de werkplaats in het centrum al ingeruild voor het huidige pand dat toen te koop stond en ruimte voor expansie mogelijk maakte. Hij heeft het zelf naar eigen behoefte ingericht. Vaags molenmakerij kon geleidelijk aan steeds grotere klussen uitvoeren. "Wij hebben het voordeel dat we veel zelf in huis hebben. Wij beschikken over een staalwerkplaats en een houtwerkplaats en de praktische kennis. De fabricage van roeden is een logisch gevolg, maar dat zorgt wel voor veel ruimtebeslag. De enige externe inbreng komt in voorkomende gevallen van een aannemer of een rietdekker."

Op 30 juli 2021 werd symbolisch de eerste spade in de grond gestoken door de familie Vaags, vertegenwoordigers van de gemeente en medewerkers van het bedrijf (foto Theo Bauhuis, Aalten).





Impressie van de nieuwbouw van Vaags Molenwerken in Aalten. In het grijze deel komt de staalafdeling ('Wiekenmakerij'), rechts daarvan de halfopen droog- en opslagloods. De gemetselde gevel in het midden is de voorzijde van de Meemakerij, daarachter komt de houthal (tekening Vaags Molenwerken).

Wisseling van de wacht

De benodigde praktische vakkennis die vader Henk aan zijn zoons overdroeg, had hijzelf opgedaan bij Ten Have. Hendrik ten Have had in 1904 een molenmakersbedrijf opgericht en dat in een redelijk korte periode met hulp van zijn broer Gerrit uitgebouwd. Gerrit begon echter in 1914 in Vorden voor zichzelf als molenmaker, terwijl niet lang daarna Hendriks zoon Jan het bedrijf van zijn vader overnam. Het is bij deze Jan dat Henk Vaags in 1960 aan de slag gaat. Een jaar of tien stabiliseert zich de molenmakerswereld in de Achterhoek, maar dat verandert vanaf 1971. In dat jaar

neemt Herman Groot Wesseldijk het bedrijf van Gerrit ten Have in Vorden over en verplaatst dat naar Laren. Drie jaar later neemt Henk Vaags in Aalten het bedrijf van Jan ten Have, die er mee wil stoppen, over en legt daarmee de basis voor Vaags Molenwerken, nu een van de grootste in het land, mede door de overname in 2011 van Groot Wesseldijk. Het bedrijf is nu zo groot dat de jas ruimschoots te krap is komen te zitten. Jarenlang is het ruimteprobleem onder meer opgelost door vanaf meerdere locaties te werken, maar daar komt in de loop van dit jaar een einde aan. Er is 6.500 m² grond aangekocht en bouwrijp gemaakt

en daar komt een bedrijfscomplex op te staan dat drie keer groter is dan het huidige en waar alle activiteiten onder een dak worden samengebracht. Met name het maken van roeden en grote molenkappen zorgt voor een groot ruimtebeslag. De molenmakerij in staal en de molenmakerij in hout krijgen elk een eigen afdeling, maar wel onder een dak.

"De nieuwbouw krijgt min of meer een L-vorm met een 65 meter lange bedrijfshal waarin roeden uit een stuk gemaakt kunnen worden. Het maken van molenroeden is inmiddels ook hightech geworden. Wij hebben alle





De nieuwbouw in vogelvlucht (foto Vaags Molenwerken, 2 mei 2022).

informatie over molens in onze computer opgeslagen en die is verbonden met de snijmachine. Daar worden de staalplaten zo efficiënt mogelijk in stroken gesneden om vervolgens aan elkaar te worden gelast. Tegenwoordig wordt overigens steeds vaker gekozen voor klinken – zoals in de scheepsbouw – in plaats van lassen. Als een roede klaar is wordt deze gestraald. Door het gebruik van weerbestendig staal (cortenstaal) hoeven de roeden niet meer verzinkt te worden. Voor plaatsing worden ze tenslotte gelakt en kunnen dan ongeveer een halve eeuw mee."

Regelgeving en duurzaamheid

Bouwen 2.0 betekent dat men met meer regeltjes te maken krijgt dan ooit het geval was en daar kwam Vaags ook niet onderuit.

"Wij moeten onder meer al het regenwater zelf opvangen in een soort retentievijver. Een vijver, hier wadi genoemd, is er dus niet alleen maar voor het 'mooi' maar heeft ook een functie. Verwarmen doen wij door resthout te stoken en er wordt veel met glas gewerkt. Dat zorgt niet alleen voor licht, maar geeft ook een mooi doorkijkje in het bedrijf. Openheid

heeft grote prioriteit bij de nieuwbouw. Dat is ook zichtbaar bij de Meemakkerij, een grote open hal die centraal komt tussen de twee productiehallen. In deze hal komen de kantoren, kantine, kleedruimtes en vooral een grote doorlopende expositie. Het is de bedoeling dat liefhebbers van ons vak hier dagelijks welkom zijn om met ons mee te kijken en onze sfeer en vakmanschap mee te maken. Medewerkers en bezoekers lopen hier door

elkaar. Vanuit de Meemakkerij zijn er veel zichtlijnen naar de productiehallen, zodat ook ons werk veilig bekeken kan worden."

De wadi en de drie eiken worden blikvangers voor de molenmakerij en het zou niet onlogisch zijn als daar ook een molen bij zou staan. Dat plan was er ook, maar lijkt niet haalbaar. Toen Ten Have er mee stopte, bouwde hij voor zichzelf een molen, zij het met een vlucht van zes meter wat kleiner



Walter Vaags in de oude werkplaats, staande naast de bovenas van molen De Sterrenberg te Nijveveen, die door Vaags gerestaureerd wordt.



Transport van een zware eik met rechts molenmaker Gerrit ten Have uit Vorden. Hij was enige tijd pachter en later ook eigenaar van houtzaagmolen 'Agneta' (collectie familie Vaags).

dan gebruikelijk maar wel volledig bedrijfsvaardig. Hij heeft een tijdlang op het dak van de werkplaats gestaan. Na een grondige restauratie kreeg het molentje een plaats in de tuin van vader Henk. Als blikvanger zou het zeker passen bij het nieuwe bedrijfscomplex, maar de drie eiken zouden voor problemen bij de windvang kunnen zorgen. "Voor de molenwereld zouden wij natuurlijk ook niet geloofwaardig zijn als wij een molen tussen de bomen zouden optrekken", legt Walter uit, die laat weten dat de molen te zijner tijd niet achterblijft bij het ouderlijk huis.

Aan de achterzijde van de nieuwbouw komt een grote en luchtige opslag voor alle materialen die nu nog vaak overal verspreid liggen opgeslagen. Aan de voorzijde komt in een naar voren uitbuigend deel een soort laadstation waar vanaf een aantal perrons materialen kunnen worden afgeleverd dan wel opgehaald.

"Waar ik ook veel van verwacht is de permanente expositie die wij willen inrichten en waar de bezoekers kennis kunnen maken met maar liefst 7.000 houtsoorten. Dat is echt ongelooflijk veel. Van de meeste van die soorten hebben mensen geen flauw benul. Mooi om kennis te maken met onbe-

kende houtsoorten. Daarnaast komen er een dozijn grote gedetailleerde modelmolens en veel interessante molenaarszaken."

Hout speelt nog steeds een voorname rol in de moderne molenbouw en krijgt derhalve een belangrijke plaats in de nieuwe bedrijfshal. Kappen, tandwiel, spruiten, staartbalken, stellingen en spillen worden allemaal nog in hout uitgevoerd. "Een enkele keer hebben wij nog houten roeden nodig, bijvoorbeeld voor het Openluchtmuseum in Arnhem of voor een kleine molen. Daarvoor beschikken wij over een houtzagerij bij de molen Agneta in Ruurlo waar wij alles kunnen maken."

Agneta

Molen Agneta vormt een verhaal op zich. Die molen werd in 1851 gebouwd in opdracht van de familie Van Heeckeren van Kell, bewoners van Huize Ruurlo, en vernoemd naar baronesse Johanna Mauritia Agneta van Heeckeren van Kell (1805 - 1859). De Van Heeckerens bezaten eerder al twee molens. De Agneta was gebouwd als olie-, pel- en korenmolen. In 1917 maakte de olieslagerij plaats voor een houtzagerij. Dit werk werd uitgevoerd door Gerrit ten Have uit Vorden. In 1999 nam molenmaker Vaags de molen met houtza-

gerij over van Hendrik Gunnewick.

"Mijn ouders kenden de Gunnewicks al en wij betrokken het hout voor ons bedrijf bij hen", herinnert Walter zich nog. "Wij hadden dat hout steeds nodig en toen Gunnewick wilde stoppen,



Portret van Johanna Mauritia Agneta van Heeckeren van Kell (1805-1859) naar wie de Ruurlose molen vernoemd is. Haar moeder, G.S.A. Baronesse van Pabst, douairière van W.H.A.C. Baron van Heeckeren van Kell, liet de molen in 1851 bouwen (collectie Gelders Archief, nummer 0894 - 1620-0097, fotograaf Henri Pronk ca. 1845).

► In mei 1939 werd de houten bovenas van de Agneta door molenmaker Gerrit ten Have vervangen door een gietijzeren exemplaar (collectie familie Gunnewick).

heeft mijn vader het bedrijf overgenomen. Voor de continuïteit was het mooi dat Marcel Wopereis, die bij Gunnewick al in dienst was, ook is gebleven. Voor ons is de molen een bonus."

De Agneta heeft een dubbelfunctie, enerzijds als bedrijfsmatige zagerij voor de molenmakers van Vaags, anderzijds als ambachtelijk molenbedrijf dat de historie in leven wil houden.

"Wij wilden het ambachtelijke op een of andere manier in leven houden, maar konden er bedrijfsmatig niet zoveel mee. Wij hebben daarom in 2000 een advertentie geplaatst en gevraagd naar vrijwilligers die de molen open wilden houden", aldus Walter.

Gerrit Denneboom en Wim Lobeek hadden daar wel oren naar, hoewel beiden geen enkele kennis van houtzagen met een molen hadden. Dat bleek geen probleem.

"Wij zijn met een man of vijf begonnen en hebben de opleiding gevolgd. Martie te Brake, een oom van Walter, stimuleerde ons om dat te doen. Henk Vaags, Geert Buis en Derk Woerts waren onze goede leermeesters.

Vooraf Derk ("Derk van de Mölle") was belangrijk. Hij heeft hier wel een halve eeuw rondgelopen. Hij had veel ervaring en kon die goed overbrengen", haalt Gerrit Denneboom het prille begin nog even voor de geest. Het was snel duidelijk dat vrijblijvendheid geen goede basis vormde om op te werken en daarom werd in 2002 de Stichting Vrienden van de molen Agneta Ruurlo opgericht waarvan Gerrit Denneboom nu secretaris en Wim Lobeek penningmeester is. Juridisch is dat beter geborgd en met de mogelijkheid donateurs te werven als Vrienden van Agneta.

Het complex in Ruurlo bestaat in feite uit twee eenheden. Het hart wordt gevormd door de stellingmolen zelf met de lange voorbouw waarin de slee voor de boomstammen is ondergebracht. In het separate bedrijfsgedeelte aan de achterkant ploegt een elektrisch



► Zaagraam met slee onderin de molen. Op deze foto is nog de oude, kleine aanbouw te zien, die in 1978 vervangen werd door een grotere schuur (collectie Stichting Vrienden van de molen 'Agneta').

aangedreven lintzaag zich schijnbaar moeiteloos, als een warm mes door de boter, door dikke stammen en scheidt afgemeten planken af.

Moet er hout worden gezaagd dat langer dan 10,5 meter is, dan komt het oude vertrouwde zaagraam er aan te pas, soms op windkracht maar in de meeste gevallen aangedreven door de elektromotor. Lengtes tot 16 meter zijn mogelijk.

"Vaak ligt zaterdag een boom bij de molen met een lijstje wat er moet worden gezaagd. Daar zorgt Vaags steeds voor. In de regel hebben wij daar twee zaterdagdagen voor nodig", legt Wim uit terwijl hij met Gerrit naast het zaagraam op een 14 meter lange balk zit. "Een heel enkele keer zagen wij nog een roede, maar meestal gaat het om balken voor schoren en spruiten. Wij zagen niet voor derden en verwerken voornamelijk hout uit de omgeving." Volgens Gerrit kan de stichting nu een beroep doen op 14 vrijwilligers waarvan de helft het certificaat van Vrijwillig Molenaar heeft behaald. Daaronder zijn helaas geen jongeren, waardoor de overdracht van kennis gevaar loopt. Beiden verbazen zich erover dat een als korenmolenaar opgeleide vrijwilliger zo maar met een



Penningmeester Wim Lobeek (links) en secretaris Gerrit Denneboom van de Stichting Vrienden van de molen 'Agneta', zittend op een lange schoor naast het zaagraam onderin de molen.

houtzaagmolen mag werken en zijn blij dat op de Agneta een goede praktijkopleiding mogelijk is. Voor de niet-gecertificeerde vrijwilligers is er ook werk aan de winkel. Volgens Gerrit is er voor bezoekers altijd wat te zien op deze unieke molen. Het unieke zit in het feit dat deze zaagmolen slechts een zaagraam heeft. Zo'n inrichting is bijzonder in Nederland. Bij een rondleiding wordt er op

zolder in de filmzaal een film over de molen en over haar naamgever vertoond. Walter Vaags is blij met de inzet van de vrijwilligers. "Zij bewaren het ambacht zoals het aan de basis was. Dat handwerk is niet op een cursus te leren. Zij maken stukwerk en daar komt geen computer aan te pas. Wij vinden het voor ons als molenmakers een taak te zorgen dat dit ambacht in ere wordt gehouden."

Hij mag dan met voldoening vaststellen dat de Agneta bij de stichting in goede handen is, hij kijkt toch vooral uit naar de mogelijkheden die het nieuwe bedrijfscomplex zal bieden om het Certificaat van Verdienste, dat twee jaar geleden door vereniging De Hollandsche Molen aan Vaags is toegekend, waardig te tonen.

"Er komen maar liefst tien bovenloopkranen in de nieuwe hal. Voor een roede heb je er al twee nodig. Die ruimte krijgen wij straks. Dan kan de productie omhoog en kunnen wij vlotter op de vraag van onze klanten in Nederland en de rest van Europa inspelen. Een eeuwenoud monument als de molen moet je de beste zorg bieden."

De foto's zonder bronvermelding zijn afkomstig van de auteur.



Houtzagerij Agneta is sinds 1999 eigendom van de familie Vaags en zaagt voor eigen gebruik, maar ook op bestelling voor bedrijven en particulieren. Doordeweeks wordt er elektrisch gezaagd. Op zaterdag wordt door een groep vrijwilligers op windkracht gezaagd.

Vijftig jaar Gilde van Vrijwillige Molenaars

Willem Roose

Het Gilde van Vrijwillige Molenaars bestaat dit jaar 50 jaar en *De nieuwe Molenwereld* wil hieraan uiteraard aandacht besteden. Dat doen we door middel van een paneldiscussie onder mensen die zelf molenaar zijn of die de ontwikkelingen gedurende kortere of langere tijd van nabij hebben kunnen volgen.

Het idee van een opleiding voor vrijetijdsmolenaars ontstond eind jaren 60 toen een achttal jongemannen de koppen bij elkaar stak. Na een korte experimentele fase werd het Gilde in 1972 in verenigingsvorm opgericht. Het mag gerust een instituut genoemd worden, met inmiddels 2600 actieve leden van wie 1600 geslaagden. Een kleine 900 molenaars zijn in opleiding en de afgelopen 50 jaar zijn er zo'n 2300 getuigschriften uitgereikt. Kritiek is er ook, al kan deze wellicht het beste gepareerd worden door een weekje molens te gaan kijken in vrijwel ieder willekeurig buitenland: meerdere generaties daar blijken vaak niets meer van het molenaarsvak te hebben meegekregen, waardoor het wiel er opnieuw moet worden uitgevonden, hetgeen regelmatig leidt tot ongekend amateuristisch gepruts.

"Wat hebben we het hier toch allemaal bijzonder goed voor elkaar", dat is ongeveer de eerste gedachte bij thuiskomst in Nederland, een verdienste die geheel – of in ieder geval voor een groot deel – op het conto van Het Gilde van Vrijwillige Molenaars kan worden geschreven.

En ja, dan kan het zo zijn – zoals Robert Berentzen in de vorige editie van *De nieuwe Molenwereld* (DnMw) betoogde – dat er toch nog altijd erg weinig molens in Nederland draaien. Dat is een bepaald perspectief, men kan evengoed de tegenovergestelde stelling verdedigen: 'Er is geen land ter wereld waar (traditionele) windmolens zo vaak draaien als in Nederland'. Wederom een verdienste van

Het Gilde van Vrijwillige Molenaars (GVM).

Op wat Berentzen betoogde, komen we verderop in dit artikel nog terug. Naast deze kwestie legden we namelijk nog negen andere vragen en stellingen voor aan een gemêleerd gezelschap uit de molenwereld. We benaderden molenaars van de oude garde, van de jonge garde, beroepsmolenaars, bestuursleden van molenorganisaties, molenadviseurs, en een ter zake kundige Vlaming. Twaalf personen gaven gehoor aan onze oproep en hieronder volgt een bloemlezing van hun reacties.



Martin van Doornik is sinds 1983 vrijwillig molenaar en is nu actief op *De Entreprie* in Kolham. Martin fietst graag, en zo kwam het dat hij tijdens zijn opleiding op maar liefst 49 verschillende molens heeft meegedraaid. Hij is gedeeltelijk doof, maar heeft naar eigen zeggen nooit problemen op molens gehad. Bijna veertig jaar kwam hij als molenaar door zonder ongelukken en zonder pech. Hij zegt: "Je moet nergens bang voor zijn. Molenaars zijn werkelijk mensen met ballen, die hart voor de goede molenzaak hebben" (foto Harmannus Noot, 16 januari 2022).



Sake Bergsma deed in 1976 examen op koren- en pelmolen De Onderneming in Witmarsum. Hij was daarmee de 200ste geslaagde van het Gilde van Vrijwillige Molenaars. Sake is nu de vaste molenaar op molen Windlust in Noordwolde. Daarnaast is hij nog steeds, na daar tussen 1990 en 2010 molenaar te zijn geweest, betrokken bij poldermolen De Gooijer in Wolvega (foto Harmannus Noot, 29 april 2017).

Allereerst een korte introductie van ons panel:

- **Nicole Bakker** is directeur van vereniging De Hollandsche Molen (DHM, een uitgebreid interview met Nicole is te vinden in DnMw nr. 1).
- **Lieven Denewet** is publicist en al vele jaren de drijvende kracht achter de molenorganisatie Molenzorg vzw, het bijbehorende tijdschrift *Molenecho's* en de Belgische molen-database. Hij is betrokken bij de Vlaamse opleiding tot vrijwillig molenaar en draaide op de molens van Langemark, Brugge (Sint Janshuismolen) en Gits.
- **Bas de Deugd** is molenaar op molen Ter Leede in Leerdam en zat een paar jaar als secretaris in het bestuur van het Gilde van Vrijwillige Molenaars. Momenteel maakt hij deel uit van de redactie van *De Gildebrieft*.
- **Maarten Dolman** stamt via zijn vaders kant uit een Zaans molenaarsgeslacht en is al sinds 1987 beroepsmolenaar op korenmolen De Windotter in IJsselstein. Sinds enige jaren is hij tevens voorzitter van het Ambachtelijk Korenmolenaarsgilde.
- **Hans de Graaf** is molenaar op De Zwanburgermolen bij Warmond en De Haas in Benthuisen. Hij is bestuurslid van het GVM in Zuid-Holland en instructeur/examinator van het gilde. Tevens is hij betrokken bij de verkorte molenaarsopleiding van de Rijnlandse Molenstichting.
- **Jan Hofstra** was al in de jaren 80 op diverse Friese molens actief. Van 1991 tot 2012 werkte hij bij Bureau Cultuur afdeling Molens van de provincie Zuid-Holland. Sindsdien werkt hij als molenbouwkundige bij Van Reeuwijk Bouwmeester, en vanaf 1995 is hij molenaar/bewoner van de Stommeermolen in Aalsmeer.
- **Nico Jurgens** is molenbouwhistoricus en behoorde in de jaren 70 tot de eerste lichting vrijwillige molenaars, o.a. op de standerdmolen in Moergestel. In recenter jaren was hij betrokken bij de herbouw door vrijwilligers van de molen in Keldonk (NB), die was afgebroken in het jaar dat het GVM werd opgericht.
- **Koen van der Maat** is een jonge molenaar die sinds eind 2021 op de Van Tienhovenmolen in Wolfhuis-Bemelen maalt en vastbesloten is om beroepsmolenaar te worden.
- **Harmannus Noot** begon in de jaren 70 als molenmakersknecht bij Doornbosch Molenbouw in Adorp. Na het slagen voor zijn molenaars-examen in 1980 was hij op zeer vele molens actief. Sinds (ruim) 30 jaar draait hij met grote regelmaat met de Langelandstermolen bij Garmerwolde.
- **Gerard Sturkenboom** is al zo'n 40 jaar op meerdere fronten actief in de molenwereld, waaronder als bestuurslid van het GVM, de Peel-landse Molenstichting en het Molengiftenfonds voor Vernuft en Volharding. Verder was hij o.a. lid van de examencommissie van DHM. Al ruim 40 jaar is hij actief op molen Sint Victor in Heeze, waar hij ook 30 jaar instructeur was.
- **Henny Vlasma** is molenaar op koren- en pelmolen Rota in Metslawier en secretaris van het Gild Fryske Mounders. Zij benadrukt dat ze hieronder reageert op persoonlijke titel.
- **Eric Zwijnenberg** was eind 60-er en begin 70-er jaren een van de oprichters van het GVM en is tot op de dag van vandaag molenaar van de Wimmemolermolen bij Egmond. Daarnaast bekleedde en be-

kleedt hij diverse bestuursfuncties. Momenteel bijvoorbeeld nog bij de stichting De Zijper Molens.

1) Wat zijn de belangrijkste mijlpalen die het gilde de afgelopen 50 jaar heeft bereikt?

Hier is een grote mate van consensus over onder de respondenten. Het draaiend en malend houden van de molens, het weer tot leven brengen van de molens, het doorgeven van de kennis van het molenaarsvak of woorden van gelijke strekking worden eigenlijk door iedereen genoemd. Sturkenboom noemt de rol die het gilde heeft gespeeld in de verdieping van kennis over molens en dat de oprichting van het gilde heeft geleid



Germ Geersing begon zijn molenaarsopleiding in 1983 in Vierhuizen (Groningen). Na zijn slagen was hij enkele jaren vrijwillig molenaar op de molen van Thesinge. Het bijzondere is dat hij voor die functie officieel in dienst was bij en betaald werd door de gemeente. Nu is hij al jarenlang en samen met anderen molenaar op de twee molens van Norg (Drenthe), de plaats waar hij geboren en getogen is (foto Frederieke Vermeulen, 28 april 2022).

tot maalvaardige restauraties, hetgeen voor die tijd niet algemeen gebruikelijk was. Noot sluit hier op aan en meldt dat dankzij het gilde diverse onttakelde en gedeeltelijk gesloopte molens weer zijn gecompleteerd tot maalvaardige molens. Zowel Bakker als De Deugd noemen de erkenning van het molenaarsvak als immaterieel cultureel erfgoed door UNESCO een mijlpaal die zonder het gilde nooit zou zijn bereikt. De Graaf noemt en roemt het feit dat het molenaarsvak dankzij het gilde niet meer alleen een mannelijke aangelegenheid is: er zijn ook veel vrouwen die de cursus met succes hebben doorlopen. Nestor Zwijnenberg verwoordt het als volgt: "De initiatiefnemers hebben in de zestiger jaren van de vorige eeuw in hun stoutste dromen niet kunnen voorzien dat het uitsterven van de beroepsmolenaars niet heeft geleid tot levenloze molens, maar dat voor verreweg de meeste molens er wel een of meer vrijwilligers zijn die er voor zorgen dat er, al dan niet regelmatig, mee gedraaid wordt".

2) De huidige opleiding dateert nog van vóór de digitale revolutie. Zouden zaken als internet, sociale media, apps etc. invloed moeten hebben op de opleiding? Bijvoorbeeld: waarom zoveel weer-theorie als iedereen diverse weer-apps (buienradar etc.) op zijn of haar smartphone heeft?

Ook hier is men redelijk eensgezind: prima als aanvulling, maar zeker geen vervanging van (praktijk)kennis. "Jazeker, volop integratie van die digitale revolutie. Let wel op het woord 'integratie': dit impliceert *geen verdringing* van bijvoorbeeld een vakman die dingen 'voor onze neus' toont en aanleert", zoals Denewet het kernachtig formuleert. Dat er in die 50 jaar ook heel wat veranderd is in de opleiding van het gilde, blijkt uit een constatering van Noot: "Ik prijs mij gelukkig dat in mijn opleidingstijd (eind jaren

► Willy Zielman-Weijdeman uit Heino is, met haar pensioen in zicht, molenaar geworden omdat ze al fietsend over 's heeren wegen zo genoot van het landschap met de draaiende molens. Ze slaagde in 2017 en draait nu mee op molen Den Oord in Ommen en op molen Fakkert in Hoonhorst (foto Harmannus Noot, 3 augustus 2019).

70) werd volstaan met een A4-tje met daarop vermeld de voornaamste weersverschijnselen bij alle windrichtingen, verdeeld over vier jaargetijden". Door de moderne digitale tijd moeten we ons volgens hem vooral niet teveel laten leiden. "Alle weer-



apps slaan nog vaak de plank mis, dus het blijft noodzakelijk om zelf aan de lucht te kunnen zien wat er aankomt", aldus Hofstra. Sturkenboom is minstens zo kritisch: "Alles wat via internet en sociale media is in te zien, is niet de waarheid". Hij vindt het

prettig dat er weer-apps zijn, "maar het inzicht in de ontwikkeling van het weer is toch vooral een ervaringszaak". Bakker sluit hier op aan met een mooie vergelijking: "Ook met een rij-examen moet je nog gewoon kunnen inparkeren, ondanks dat sommige auto's dat al zelf kunnen". Jurgens pleit ervoor om de mobiele telefoon sowieso zo min mogelijk te gebruiken op de molen: "Een al dan niet vrijwillige molenaar die voortdurend bezig is met zijn mobieltje, lijkt me niet echt veilig voor de molen. Geeft ook geen goed beeld van het ambacht in het verleden".

Laten we het dan toch nog even over de zegeningen van internet hebben. "De opleiding mag digitaler voor het leren van theorie", aldus De Deugd. Een goed voorbeeld zijn volgens hem de powerpoint-presentaties die Kees Vanger heeft gemaakt. Dolman wijst erop dat we vóór de komst van internet afhankelijk waren van de wekelijkse molennieuwtjes van L. van Lambalgen in vakblad *De Molenaar*: "Als er nu vandaag een nieuwe kap op een molen gezet wordt, zitten we 's avonds uitgebreid op Facebook alles te bekijken en zijn we helemaal bij. Top dus!". Ook Van der Maat, Vlasma en Zwijnenberg prijzen in dat opzicht de komst van het internet vanwege het gemakkelijk kunnen bekijken van oude en nieuwe foto's, documenten, instructiefilmpjes etc., en vanwege de communicatie in het algemeen.

3) Het werken met opleidingsmodules, bijvoorbeeld een verkorte/vereenvoudigde opleiding om met één bepaalde molen te mogen werken, is noodzakelijk wil men in de toekomst nog voldoende (jonge) aanwas behouden.

Hier zijn de meningen nogal verdeeld over. We beginnen met De Graaf, betrokken bij een verkorte opleiding in het Rijnland, en Noot, die als Groninger al het een en ander heeft meegekregen van de verkorte opleiding van de Molenstichting Mid-den- en Oost-Groningen (MSMOG). Laatstgenoemde schrijft over de pensioengerechtigde leeftijd, die vroeger soms op je 55ste begon maar nu zo ongeveer naar 67 is verhoogd, en over de gevolgen hiervan voor de nieuwe aanwas: "Ik ben het dus eens met de

vereenvoudigde opleiding van een jaar (dit vanwege de vier jaargetijden), om zo met één bepaalde molen te mogen werken. Ik ben dan ook voorstander van de verkorte opleiding van de MSMOG; het blijkt een gedegen opleiding te zijn". Uiteraard is ook De Graaf om min of meer dezelfde reden voorstander van een verkorte molenaarsopleiding, al maakt hij wel een kanttekening: "Of dit zal leiden tot meer aanwas van jongeren vraag ik mij af. Als jongeren zich interesseren voor de molen, dan is mijn ervaring dat zij ook wel alles van de molens willen weten en er ook helemaal voor gaan". Sturkenboom is het hiermee eens: "Vrijwel alle jonge leerlingen die ik meegemaakt heb zijn juist zo geïnteresseerd en leergierig, dat voor



Michel Strik bemaalt al sinds 1994 stellingmolen Rijn en Weert in Werkhoven (Utrecht). In dat jaar werd de molen na herbouw/completering opgeleverd. Helaas staat de molen nu, net als vele andere, stil vanwege de minder goede staat van de roeden (foto Gerard Sturkenboom, 15 mei 2013).

hen vereenvoudiging zeker niet nodig is". Ook de jonge molenaar Van der Maat vindt de stelling maar onzin; het gaat er volgens hem ook over hoe je de theoretische stof brengt: "Overigens heb ik nog heel weinig jongeren gezien die hier over geklaagd hebben. Het zijn in mijn beleving vaak de ouderen die hier problemen mee hebben en hier geen tijd aan willen besteden". Volgens beroepsmolenaar Dolman is een molenaarsopleiding niet in één jaar te realiseren en ook Zwijenberg is 'huiverig' met betrekking tot dit idee.

Ook andere respondenten bekijken de bovenstaande stelling met enige argwaan. Denewet spreekt diplomatiek over een "evenwicht zoeken tussen het algemeen gedeelte en het werken met opleidingsmodules". Hofstra is niet direct enthousiast maar maakt wel een uitzondering: "Voor particuliere moleneigenaren zou de verkorte opleiding wel handig kunnen zijn om met de eigen molen vertrouwd te kunnen malen". De Deugd is voorstander: "Als het een middel is om mensen eerder aan de opleiding te laten beginnen", en ook Jurgens en Vlasma zijn, onder enig voorbehoud, wel voorstander van een verkorte opleiding. Bakker blikt alvast vooruit: "Ik ben blij met de ontwikkeling binnen het GVM dat er gekeken wordt op welke manier de opleiding gediversifieerd kan worden". Modules voor een bepaalde molen zijn voor haar denkbaar: "Het is goed dat het Gilde kijkt naar aanpassingen in de opleiding en onderzoekt wat mogelijk is".

4) Veiligheid is een belangrijk onderdeel in de opleiding: is het een noodzakelijk kwaad of is men doorgeschoten?

Natuurlijk is er niemand tegen veiligheid en het is dus ook terecht dat het een belangrijk onderdeel is in de opleiding. Zoals Bakker stelt: "Veiligheid op de molen is essentieel en kan niet genoeg aandacht krijgen. Veiligheid voor bezoeker én molenaar. Elk ongeluk (klein en groot) is er een teveel. Het bagatelliseren van maatregelen of stoerdoenerij is onnadenkend". Daar zal in essentie iedereen het wel mee eens zijn, maar er is toch ook nuance. Van der Maat vindt dat we op bepaalde vlakken wel degelijk zijn doorgeschoten. Molens zijn historische machines en daarin horen geen (of zo min mogelijk) zaken als dubbele trapleuningen en voor ieder dingetje een klaphekje of een afscherming: "Mijn ervaring is dat mensen op een molen met iets minder veiligheidsmaatregelen al gauw vanzelf voorzichtiger gaan doen dan op een molen waar bijna alles afgeschermd is. Bovendien tasten al dat soort hekjes,

waarschuwingsbordjes etc. vaak ook het historische karakter van de molen aan". Dolman kan zich hier in vinden: "Belangrijk is dat de regels het werken met de molen zelf niet belemmeren. Kettingen, touwtjes en slotjes op luihuizen gaan soms wel heel ver. Een molen is geen attractiepark". Zwijenberg relateert in een wat breder kader: "Bewustwording is heel goed, maar het schiet soms ook te ver door. Als je het vergelijkt met de risico's als je aan het verkeer deelneemt, of simpelweg het aantal ongevallen dat in huis gebeurt ... nou, dan is het werken met een molen vele malen veiliger dan de reis erheen of terug naar huis! Om over sport maar niet te spreken". Tot slot een praktisch voorbeeld van Hofstra in het verlengde van wat Van der Maat hierboven beweerde: "Een



► De molenaars aangesloten bij de Peellandse Molenstichting (Noord-Brabant) poseren voor het beeld De Mulder op 10 mei 2019. Precies 30 jaar daarvoor was het beeld, dat staat bij molen De Leest in Lieshout, door Prins Claus onthuld. Molenaar Mario Collombon (voorste rij, tweede van rechts) was toen 9 jaar oud en mocht de toenmalige beschermheer van De Hollandsche Molen een molenbrood aanbieden (foto Gerard Sturkenboom).

heel laag stellinghek lijkt bijvoorbeeld onveilig, maar mensen blijven daar automatisch van weg. Een heel hoog stellinghek lijkt veilig maar nodigt uit om er tegenaan te hangen. En aangezien men moeilijk kan zien wanneer de spijkers zijn doorgeroest, is dit veel gevaarlijker".

5) Ondanks de grote hoeveelheid theorie wordt één aspect niet geleerd: u beheert een monument, dus ga er zeer terughoudend mee om. Meer bepaald: het vernieuwen of veranderen van historische onderdelen door de vrijwillig molenaar zou verboden moeten worden.

Het is een heet hangijzer, waarbij er vooral een nogal groot verschil tus-

sen de theorie en de praktijk bestaat. Om met die theorie te beginnen: "In feite is het al verboden om historische onderdelen eigenhandig en zonder overleg met de vergunningverlener te veranderen", stelt Noot. Daar heeft hij gelijk in, alleen houdt de praktijk zich daar niet altijd aan. Jurgens diept deze casus verder uit: "Het in de opleiding opnemen van basiskennis op het gebied van monumentenzorg lijkt me zeer nuttig. Maar hier schuurt het. Vernieuwen en veranderen van historische onderdelen zou slechts uitgevoerd mogen worden na goedkeuring door deskundigen. Formeel is dat zo. Altijd zo geweest en nu nog steeds. In principe mag je geen stickertje op een balk plakken zonder toestemming. Maar door het 'de-markt-enzij-beleid' dat al decennia bepalend is

voor de hele samenleving, hebben de medewerkers van de Rijksdienst te weinig bevoegdheden overgehouden. Zonder duidelijk mandaat kunnen de medewerkers van de Rijksdienst niet veel en dit ontnemt hen ook de stimulans om zich universitair, in het vak van de monumentenzorg te scholen".

Hofstra signaleert nog een ander conflict: "Als het om een monument gaat is veranderen zonder vergunning in feite al verboden, maar het behoud van alles kan in conflict komen met vraag 4. Uitgesleten traptreden zijn historisch gezien prachtig, maar vergroten de kans op ongelukken flink, dus toch maar vernieuwen die treden...".

Denewet relativeert: het aspect *monument* zou zeker aan bod moeten komen in de opleiding, maar "we moeten geen (algemeen) verbod opleggen aan molenaars om handelingen aan de molen uit te voeren; die moeten echter wel onderhevig zijn aan toelatingen". Bakker pleit (ook) voor meer monumentaal bewustzijn alsmede voor bouwhistorisch onderzoek, en zij volgt een project als 'Ken je molen' in Groningen met veel belangstelling: "Meer aandacht voor de monumentale waarde in de opleiding zou ik aanmoedigen. En dan zou een molenaar klein onderhoud aan een molen kunnen blijven doen, maar wel met kennis van zaken en in overleg met eigenaar, adviseur en molenmaker". Dolman en Van der Maat pleiten beiden voor het behoud van historische machines zoals pletters, mengketels en elevatoren. Deze zaken wegstaureren is zeer onwenselijk en daar mag de molenaarsopleiding ook wel aandacht aan besteden.

De Deugd mist in de opleiding het hoofdstuk 'Omgaan met immaterieel erfgoed': "Het Gilde moet hier meer aandacht aan gaan besteden". Vlasma herkent zich niet in bovenstaande stelling: "Wanneer ik kijk naar mijn opleiding tot molenaar bij het Gild Fryske Mounders, kan ik het bovenstaande niet beamen. Tijdens de lessen werd er *wel* aandacht besteed aan de monumentenstatus van de molen".

Tot slot een praktisch voorbeeld over de monumentenstatus van een molen, naar de mening van Sturkenboom: "Ik vind het aanbrengen van een



installatie om elektriciteit op te wekken met een windmolen schadelijker voor het monument dan een meelpijp laten voorzien van makkelijk te openen luikjes, zodat de pijp hygiënisch schoongemaakt kan worden".

6) Het moet maar eens klaar zijn met alle prullaria (vitrines, camera's, spotlights, geplastificeerde bordjes, exceptioneel vlagvertoon etc.): het tast het karakter van de molen als monumentaal werktuig teveel aan.

Bakker stelt: "zoveel molens, zoveel molenaars, zoveel meningen" en geeft daarmee een aardige samenvatting van de reacties op onze stelling over deze splijtzwam. "Voorwaarde is wel dat het om reversibele zaken gaat", vult zij aan. Denewet spreekt over 'een geladen woord vanuit de vraagsteller' en ligt vervolgens toe: "Wel dient de molenbeheerder het onderscheid te kunnen maken tussen wat gepast is om zijn molen aantrekkelijk te maken en wat kitsch (door overmaat) is".

Dolman is kritisch: "Dit is een belangrijk punt, een molen is een uniek werktuig dat vaak heel gaaf is behouden. Door de vaantjes, vlaggen, bordjes en stickers wordt de aandacht van het monument afgeleid en de eenvoud ervan aangetast". Van der Maat is minstens zo kritisch, maar komt ook met een alternatief om een molen aantrekkelijker te maken: "In mijn ogen is het veel meer waard om de molen uit te rusten met machines en toebehoren die je vroeger ook in de molen tegen kon komen en die als het kan ook nog kunnen werken. Een scherphamerrekje, een olielamp, een paar leuke oude foto's tegen de meelpijp, dat maakt de molen veel sfeervoller". De Graaf vult hier op aan: "Bijvoorbeeld molens waarin nog een bedstee is gesitueerd; deze moet er niet uit worden gesloopt".

Wat de een prima vindt, vindt de ander maar niks. Dat geldt met betrekking tot de veelgebruikte kerstster bijvoorbeeld. Sturkenboom stelt: "Ik ben helemaal geen voorstander van een kerstster of iets dergelijks in het gevlucht rond Kerstmis en Oud & Nieuw". Kan iets museaals wel? "Koren- en pelmolen De Liefde in



Corneel Droogers tijdens zijn molenaarsexamen op de molen in Oudemolen (Noord-Brabant) in 2012. Corneel is een kleinzoon van Piet Vogel, tot 1969 molenaar/eigenaar van molen De Jager in Oud-Vossemeer. Inmiddels is Corneel alweer 2,5 jaar als beroepsmolenaar actief op de molen van zijn grootvader en op bergmolen Sancto Antonio in Halsteren (foto Gerard Sturkenboom).

Uithuizen herbergt talloze aan molens gelieerde attributen. Het is als het ware een soort van molenmuseum geworden. Dit moet kunnen, vind ik", zegt Noot. Vlasma stelt daarentegen: "Een complete tentoonstelling op een zolder, of een niet molengerelateerde winkel op de begane grond vind ik het karakter van de molen aantasten". Hofstra is wat milder, een molenaar mag best een eigen draai aan de molen geven, vindt hij. Maar "de opvolgers kunnen er indien gewenst de bezem flink doorhalen. Meestal kan het niet veel kwaad". Ook Jurgens is genuanceerd: "In een molen waar alleen mee gedraaid wordt, kan gedacht worden aan een meer museale inrichting met objecten die iets tonen over het oude ambacht. Dan zijn prenten, vitrines en losse onderdelen toelaatbaar". Maar dan volgt de kanttekening: "Het aanbrengen van bordjes met namen van onderdelen (die in meerdere gevallen zelfs onjuist blijken te zijn, zoals de aanduiding 'donsbalk' in Noord-Brabantse molens) is te allen tijde ongewenst. Zij voegen voor de bezoeker niets toe en dwingen de bezoeker om hun foto's later te retourneren".

De Deugd stelt onomwonden: "Als ik mijn molen ga pimpen met vlaggen, trek ik meer bezoekers dan zonder. Als ik op deze manier meer aandacht voor de molen of de molenstichting kan trekken, dan moet het maar een

keertje". Ook Zwijnenberg tilt er niet te zwaar aan: "Ach, ik vind dat het door de bank genomen nog wel meevalt. De molen laten zien zoals het vroeger ooit was kan niet meer". In een uitgebreid relaas komen onder andere ook de vroeger verfoeide en nu weer in ere herstelde reclameschilderingen op standaardkasten en molensrompen ter sprake. Dat is een goed punt, maar valt buiten de context van deze stelling. Volgende:

7) Er wordt wel erg veel bij elkaar 'geklit' door groepjes vrijwillige molenaars op voor bezoekers goed bereikbare molens in stad of dorp. Eenzaam in de polder staande molens draaien tegelijkertijd zelden. Is hier iets aan te doen en, zo ja, wat?

Dit is uiteraard een verschijnsel dat nogal streekgebonden is. In Noord-Brabant staan bijvoorbeeld niet of nauwelijks molens eenzaam in de polder. Toch constateert Sturkenboom ook hier een opvallend verschijnsel: "In mijn tijd als instructeur heb ik de 'ambitie' van leerlingen zien veranderen. In het begin wilde men zelf een eigen molen beheren. Dat werd allengs minder". Wat uit meerdere reacties ook naar voren komt is dat het molenaarsschap tegenwoordig vooral *gezellig* moet zijn. Jurgens legt zich daar vrij stoïcijns bij neer: "Als de eenzaam in de polder staande

molens goed toezicht hebben, is het acceptabel dat ze zelden draaien". Pionier Zwijnenberg is het daar abso-luut niet mee eens: "Hola zeg, het is geen soos! Op zaterdagmorgen eerst met een heel stel molenaars een uur uitgebreid koffie drinken en kletsen, dan de molen een uurtje laten draaien en dan weer stoppen omdat ze bood-schappen moeten gaan doen (...); een-zaam midden in de polder heeft ook zijn charme hoor". Dat laatste wordt beaamd door ervaringsdeskundige Noot: "Ik geniet gewoon van het idee dat mensen op afstand plezier beleven aan de draaiende molen".

Zoals al eerder werd geschetst zijn er heel veel verschillende soorten molenaars. Is er wellicht iets te doen aan het probleem dat in de vraag naar voren wordt gebracht?

Denewet pleit voor groepen van mo-lenaars om een molen te beheren en daarvanuit geredeneerd doen Hof-stra en Vlasma de suggestie om te komen tot een roulatiesysteem voor (afgelegen) molens. Dolman spreekt over iets soortgelijks: een maalrooster voor dit soort molens. Bakker geeft er zelfs een positieve draai aan: "Als we in kleine groepjes 'excursies' kunnen doen naar de 'eenzame' molens en er elke maand een leuke dag van maken, dan zou het best nog eens populair kunnen worden en zullen ook molens die nu te vaak stil staan hun uurtjes kunnen maken".

8) Volgens sommigen draaien mo-lens in Nederland te weinig (zie DnMw nr. 8); heeft u daar ook een mening over?

Zoals in de inleiding van dit artikel is aangegeven, is deze stelling vrij sub-jectief. In het algemeen kan gesteld worden dat de respondenten ook wel zouden willen dat molens wat vaker zouden draaien. Tegelijkertijd heb-ben de meesten wel enig begrip voor de huidige situatie: het is immers al-lemaal vrijwilligerswerk en voor de meesten is de vrije tijd beperkt.

Hofstra heeft ook begrip voor deze situatie, maar hij benoemt wel een aparte categorie: "Het is opvallend dat ook veel bewoonde molens weinig malen, terwijl die ook door de week zouden kunnen malen, na werktijd. De gretigheid om bij of op een molen

te gaan wonen is meestal vrij groot, maar als men er eenmaal zit lijkt het enthousiasme opeens een stuk min-der". Noot kent ook een paar molens in zijn omgeving die niet of nauwe-lijks draaien: "In beide gevallen zijn de redenen hiervoor bij mij bekend en die raken kant noch wal". Hij pleit voor meer waardering van moleneige-naren voor de molenaars en een 'bewijs van regelmatig draaien'. Dat hoeft niet per se via een teller op de bovenas; een logboek waarin de draaiuren wor-den bijgehouden kan volstaan. Van der Maat heeft een vergelijkbaar idee. Sturkenboom heeft zoiets niet nodig: "Een zaterdag gemist betekent al bij-na afkicken". Dat geldt waarschijnlijk ook voor Zwijnenberg, die pleit voor meer draaien omdat het een unieke presentatievorm is: "Molens kunnen zich met draaiende wieken geweldig manifesteren, dat grote voorrecht hebben kerken niet. We mogen onze handen dichtknijpen dat we met die draaiende wieken de aandacht weten te trekken en mensen naar de molen weten te krijgen om te laten zien wat voor een geweldige werktuigen het zijn". De Graaf wijst in dat kader op de reservebemalingsfunctie die veel poldermolens (onder andere in het Rijnland) hebben, in sommige situ-aties zelfs op verzoek van het water-

schap: "Wat is er mooier dan deze molens nog functioneel te laten zijn?".

Bakker vergelijkt het aantal molens met het aantal beschikbare molenaars en met de dagen waarop er voldoende wind staat. Zij komt tot de conclusie dat de molens – gemiddeld genomen – nog best vaak draaien. En mocht dat een keer niet kunnen, dan heeft ze nog een tip: "Ik moedig aan dat de molen vaker geopend is, ook als draaien niet mogelijk is. Dat kan ook door vrijwilligers die geen molenaar zijn. De gemiddelde bezoeker vindt dat ook al een hele ervaring".

9) Als een leerling geslaagd is, hoe houd je hem of haar dan betrok-ken bij het gilde?

Misschien wel de lastigste vraag, want de respons hierop was matig. Een aan-tal panelleden heeft het over 'activi-teiten' maar wat deze dan precies zou-den moeten inhouden blijft vaag. "Dit is denk ik een beetje ieder voor zich", vat Van der Maat het tamelijk kernachtig samen, "mijn ervaring is dat het meestal aan de onderlinge sfeer op de molen of in de regio ligt of mensen enthousiast blijven". "Mijn eerste vraag zou zijn of er een pro-bleem is betreffende de betrokken-



Molenaars en vrijwilligers voor de inrijpoort en molenwinkel van korenmolen Maallust te Amerongen (Utrecht). Van rechts naar links: molenaar Ben Brinkman, vrijwilliger Dick Zijlstra, molenaar Arie Kooijman, vrijwilligster Sina Brinkman, en Floris Hermeling, middelbare scholier die hier zijn maatschappelijke stage loopt (foto Peter van der Drift, 23 april 2022).

heid", vraagt Bakker zich af, "onderzoek wat de leden willen, dan weten we meer". Zelf ziet ze een belangrijke taak weggelegd voor het verenigingsblad *De Gildebrief*, en daarnaast denkt zij aan specifieke kennis-bijeenkomsten en de eerder genoemde excursies naar 'eenzame' molens. Zwijnenberg pleit voor meer betrokkenheid van de molenaar in het algemeen: "Ik weet van opleveringen van een molen na een restauratie waarbij de molenaar niet aanwezig mag zijn. Schandalig". Volgens Sturkenboom is de verzekering voor geslaagde leden een bindmiddel, hetgeen De Deugd geheel met hem eens is. Noot komt met een andere concrete suggestie: "Het afdelingsbestuur zou in het voorjaar op een zaterdag een leuke bijeenkomst voor molenaars moeten organiseren en in het najaar een vrijwilligersavond op een doordeweekse dag. Denewet komt met een meer digitaal voorstel: "Des-tijds diende men gewoon het gildeb-"



Het molenaarsvak is in de laatste halve eeuw wel veranderd. Op deze impressie van Roel Gremmer zien we de hedendaagse molenaar aan het werk.



Vrijwillig molenaar Teun Waltman bezig met het vastzetten van kammen in het onderwiel van de Knipmolen, een poldermolen te Voorschoten (Zuid-Holland). Sinds 1977 is hij hier molenaar, maar hij verricht er ook het meeste onderhoudswerk. Teun is dan ook bijna 40 jaar werkzaam geweest als molenaar (foto Peter van der Drift, 28 april 2022).

te ontvangen om op de hoogte te blijven, thans zijn er ook sociale media en ... de uitstekende webstek van het Gilde. Betrokkenheid kan wellicht nog verhoogd worden door grotere interactiviteit, zowel in de gewone contacten als in de digitale toegangen".

10) Het is terecht dat de aanduiding 'vrijwillig' uit de naam van het gilde gaat verdwijnen: alle molenaars werken tegenwoordig feitelijk vrijwillig op een molen. Anders gesteld: er zijn geen onvrijwillige molenaars meer anno nu.

Dat die naamsverandering gaat plaatsvinden is inmiddels een voldongen feit, maar de eensgezindheid hieromtrent is onder onze respondenten ver te zoeken. Tot slot dus een onderwerp waarover men het duidelijk *niet* eens is: Van der Maat zegt de naamsverandering prima te vinden, hij stoort zich er niet aan. Dat geldt ook voor Bakker: "Wat mij betreft ben je inderdaad gewoon 'molenaar'. Of je nu betaald wordt of niet, het gaat om het ambacht dat je beheerst. Het is ook duidelijker voor het publiek. De molenaar heeft de leiding op de molen, als de kapitein op een schip". De Graaf is het daar mee eens; vrijwillig is immers niet vrijblijvend. Hij ziet het molenaarsvak als een 'morele verplichting': "een soort vrijheid in gebondenheid". Voor oudgediende Zwijnenberg was de naamsverande-

ring wel even slikken, maar hij kan zich er toch wel in vinden: "Zelfs die beroepsmolenaars van nu hebben er vrijwillig voor gekozen. Als mijn huis in de fik staat en de brandweer arriveert, dan zegt de brandweerman toch ook niet 'ik ben vrijwilliger hoor'". Denewet heeft de discussie bij de noorderburen met grote belangstelling gevolgd en gaat sowieso akkoord met de naamswijziging, maar: "Vraag is nu hoe je de molenaars zelf, die dus niet op professionele basis draaien en malen, gaat benoemen. Want in de algemene maatschappij wordt toch altijd over vrijwilligers gesproken (bijv. hulpverleners in inzamelacties voor Oekraïne)". Hofstra gaat ook akkoord met de naamswijziging, alhoewel ... : "De slavernij is al enige tijd afgeschaft, dus in principe is alle werk vrijwillig. Het verschil is alleen dat men voor het ene werk geld krijgt en voor het andere niet. Onbetaald werk kan belangrijker zijn dan betaald werk. De wereld gaat nu eenmaal aan vlijt ten onder". Vlasma moet wennen aan de nieuwe naam en stelt dat er een onderscheid zal blijven tussen molenaars en ambachtelijke/beroepsmatige molenaars.

Waarmee we bij de tegenstanders zijn aangekomen. AKG-voorzitter Dolman is mild naar zijn vrijwillige vakbroeders: "Niet iedere vrijwillig molenaar wordt en/of is een vakmolenaar, maar een gediplomeerd vrijwillig molenaar kan wel doorgroeien tot vakmolenaar".

Tegelijkertijd stelt hij: "Tegenover de beroepsgroep komt dit (naamswijziging, WR) wat gevoelig over en ik ben er dus geen voorstander van (...) laten we het zo houden". Het woord 'vrijwillig' heeft sowieso vaak een positieve connotatie, dus waarom hier afstand van nemen, zo vraagt gilde-man De Deugd zich af: "Voor mij hoeft de naam niet te veranderen. Ik vind het meer een verarming dan een versterking. Vrijwillig geeft voor mij aan waar we vandaan komen en geeft tegelijkertijd onze inzet aan voor het instandhouden van Nederlands erfgoed". Noot sluit hierbij aan: "Wat mij betreft mag de benaming 'vrijwillig molenaar' erin blijven. Vrijwilligerswerk spreekt mijns inziens ook meer tot de verbeelding en dwingt respect af bij het publiek".

Jurgens trekt fel van leer: "Het zou een onvergeeflijke fout zijn om de aanduiding 'vrijwillig' te laten verdwijnen. Je kunt wel het woord 'molenaar' weglaten, want als je de molen bedient zal niemand zich afvragen wat je aan

het doen bent. Alleen 'vrijwilliger' volstaat dus. Vrijwilligers (in welke activiteit dan ook) moeten trots zijn op dit bijvoeglijke naamwoord. We leven in een maatschappij waar egoïsme en egocentrisme hoogtij vieren. Wat is het dan waardevol dat er toch steeds weer mensen bereid blijken te zijn om zich pro Deo in te zetten voor iets met maatschappelijk nut. Houden dus die aanduiding!".

Het laatste woord is aan Sturkenboom, die met veel plezier en ontzag terugblijkt op de laatste generaties beroepsmolenaars waar hij eind jaren 70, begin jaren 80 het vak van leerde: "Ik heb veel van ze geleerd. Uit eerbied voor die generatie(s) 'echte molenaars' wil ik me niet met hen (met hun niveau) vereenzelvigen en ben ik juist trots vrijwillig molenaar te zijn. Als je als verenging 50 jaar bestaat, mag je de historisch verantwoorde naam best wel in ere houden. De Hollandsche Molen heeft toch ook al bijna 100 jaar die 'sch' gehandhaafd? ...".

Naar aanleiding van haar vijftigjarig bestaan organiseert het Gilde van Vrijwillige Molenaars in 2022 bijzondere activiteiten. Informatie daarover is terug te vinden op de website van de vereniging: www.vrijwilligemolenaars.nl. Ook is er een prachtig jubileumboek geschreven, dat gaat over het verleden, het heden en de toekomst van het gilde. Het boek, getiteld 'Molens moeten draaien', is rijk geïllustreerd, vooral met foto's van molenaars; zij worden er met naam en toenaam voor het voetlicht gehaald. In diverse hoofdstukken worden de geschiedenis en de activiteiten van de vereniging op een toegankelijke manier beschreven. Daar, maar ook in de eigentijdse interviews die tussen die hoofdstukken door zijn opgenomen, worden ook geschilpunten en afwijkende meningen niet uit de weg gegaan. Het boek is een aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is in het moderne molenleven. Het is voor 24,95 euro te bestellen bij uitgeverij Matrijs: www.matrijs.com.

Advertentie



De Molenconsulent

Molen- en Erfgoedsspecialist

Subsidie | Beheer | Onderhoud

info@molenconsulent.nl | 06 1323 1617 | www.molenconsulent.nl



ALLEMOLENS.NL

Binnenkort vernieuwde site

Dé startplek voor uw molenonderzoek met iedere maand nieuwe content, zoals het archief van De Hollandsche Molen.



De nieuwe Molenwereld

vraagt een eindredacteur

Taak:

- De laatste controles van taal, afbeeldingen en opmaak voordat het blad naar de drukker gaat.

Vereisten:

- Een goede beheersing van het Nederlands.
- Nauwkeurigheid.
- Veel zin en ambitie om, samen met de redactie en de vormgever, een nog beter en mooier blad te maken.

Belangstelling?

- Meld je via redactie@molenwereld.com of bel 013 – 5053278 voor meer informatie.



Het Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde (AKG)

Het AKG is een vereniging van professioneel werkende korenmolenaars

De leden:

- ontvangen extra scholing op het gebied van graan, meel en maaltechniek
- zijn bij toelating op hun vakbekwaamheid getoetst
- laten de bakkwaliteit en gezondheidsaspecten van hun meel periodiek keuren

Bezoek de AKG-molenaar en zijn winkel daarom voor:

- kwaliteitsmeel
- advies en goede raad
- heel veel andere gezonde en lekkere producten

Voor meer informatie zie:
www.molenaarsgilde.nl

MOLENSTEENMAKERIJ



Alle soorten molenstenen, scherpdienst, afstellen, maaltechnisch advies.

Onderhoud aan oliestenen en pelstenen.

Restauratie van stenen en maalstoelen.

Kweernen, wrijfstenen, demo-steentjes.

Kneus- en scherphamers.

www.molenstenen.nl

Werkplaats: Eendenpoelseweg 6a, 6581 AB Malden, Nederland

Tel.: 0031 (0)24 696 36 54 / 0031 (0)6 53 66 76 86

E-mail: molensteenmakerij@planet.nl

wakker

zeilmakers sinds 1933



GERENOMMEERD ADRES VOOR MOLENZEILEN.
UITVOERBAAR IN COPES, POLYESTER EN KATOEN.
DIV. MOGELIJKHEDEN IN KLEUR EN TOUWWERK.



Zeilmakerij D. Wakker BV

Ind. terrein 'Nieuwe Waterweg' Scheldeweg 7, 3144 ES Maassluis

Telefoon 010 591 22 88 | E-mail info@wakker.nl

www.wakker.nl



van Reeuwijk **BOUWMEESTER**

Gecertificeerd molenadviesbureau

- Restauratiebestekken
- Onderhoudsplannen
- Subsidie- en fondsaanvragen
- Bouwhistorisch onderzoek
- Dendrochronologisch onderzoek
- Restauratiebegeleiding
- Tekenswerk
- Meerjarenramingen



Van Reeuwijk bouwmeester

Grauwe Kat 23, 8822 WH Arum

0517-531849 / 06-57553756

www.molensenmonumenten.nl



Het vereenvoudigd systeem toegepast in Spengen

Erik Stoop

In een vorige uitgave van *De nieuwe Molenwereld* (nummer 6, december 2020) staat een interessant artikel over windwatermolens met extra schepraderen door Jan Hofstra. Aan bod komt onder andere het vereenvoudigd systeem van Jan Blanken, waarbij het onderwiel is vervangen door een direct aangedreven ijzeren tandkrans op het scheprad. Het lijkt alsof dit vereenvoudigde systeem alleen zou voorkomen in molens met meerdere schepraderen, maar dit blijkt niet helemaal op te gaan. De molen van Spengen is na de brand in 1841 voorzien van een enkel scheprad met het systeem van Jan Blanken. Dit artikel gaat hier dieper op in.

Spengen voor 1841

Wanneer de eerste molen gesticht is kan niet worden achterhaald, maar in de inventaris van de polder wordt in het voorwoord gesteld dat de eerste molen al voor 1502 gebouwd moet zijn. Een storm velde deze molen in 1576 en zijn opvolger werd in het rampjaar door het Franse leger verwoest. Het volgende jaar werd een nieuwe gebouwd die op zijn beurt afbrandde in 1694. Dat was nog niet het einde van de rampspoed in Spengen, want door onbekende oorzaak sneuvelde dit exemplaar in 1718 en de opvolger brandde in 1841 af. Dit bleek nog steeds niet het einde van alle ellende.

Spengen na 1841

Op 8 mei 1841 maalt molenaar Klaas Verrips, en na de molen uitgespannen te hebben gaat hij naar bed. De volgende morgen in alle vroegte, zo rond vijf uur, staat de molen in brand. De molen brandt als een fakkel, en zo ver weg in de polder gelegen kan de brandweer nooit op tijd zijn. Er is geen redden meer aan. De oorzaak van de brand laat zich gemakkelijk raden, daar getuigen verklaren dat er "na middernacht, bijzonder tussen twee en drie uur, een onweer plaats

heeft gehad". Schout en secretaris gaan begeleid door twee poldermeesters, twee hoofdingelanden uit Utrecht en de bode naar de molen om te zien wat er overgebleven is. Dat is bitter weinig, zelfs de brugdelen over de voor- en achterwaterloop zijn voor het grootste deel verwoest. Later, op 15 juni, wordt bij verkoop van de "beschadigde houtwaren" slechts f 128,20 ontvangen. Gelukkig is de molen wel verzekerd voor een bedrag van f 8.100. Dat zou overigens niet genoeg blijken voor de herbouw.

De nieuwe molen

Het bestuur gaat voortvarend aan de slag en aan C. van de Koppel uit Schoonrewoerd wordt gevraagd een bestek en een begroting te maken. Na overleg met deskundigen komt het bestuur tot de conclusie dat "het belang van den polder zoude vorderen, zich te bepalen tot het daarstellen van eenen vereenvoudigten molen zonder kamrad, een ijzeren kamrading op een ijzeren bonkelaar". Dat is niet

alleen goedkoper te bouwen, maar de molen is "in het onderhoud oneindig minder kostbaar" zoals in de vergadering van 14 juni 1841 wordt gesteld. Als referentie worden de molens in Culemborg genoemd die ook in het artikel van Hofstra naar voren komen. De Schout en een aantal ingelanden reizen af naar Culemborg om zo'n molen in werking te kunnen zien. Ter plaatse overtuigen de Schout en een aantal ingelanden zich van de goede werking. Al 14 jaar voldoet deze molen goed, vandaar dat Van de Koppel aan de slag mag gaan met het schrijven van een bestek. Niet alle ingelanden zijn echter overtuigd en vragen zich af of het niet beter is een vijzelmolen te bouwen. Na een warm pleidooi van het bestuur ten faveure van het vereenvoudigde systeem zal het niet verbazen dat het onderwerp vijzel niet meer in de vergadering terugkeert. Van de Koppel gaat snel aan de slag en al op 25 juni kan tot aanbesteding worden overgegaan. Bart van Walderveen komt met de laagste



De molen van Spengen vanuit het noorden gezien (foto auteur, 28 december 2020).



In 1852 transformeert B. de Vries uit Wilnis de molen weer terug naar zijn gedaante als traditionele wipmolen. De problemen zijn niet direct verholpen. Door zetting blijft de ingeboete veldmuur nog lange tijd verzakken en scheuren (foto auteur, 28 december 2020).

inschrijving en hij mag de molen bouwen voor f 10.400. Het bestuur probeert hier nog 100 gulden af te krijgen maar daar slagen ze niet in.

Exalto of Blanken

Bij het ontwerpen van de nieuwe molen gaat Van de Koppel uit van de sys-

temen van Exalto en van Jan Blanken. Exalto ontwierp een vrij klassiek systeem met een onderwiel dat aangedreven wordt door een bonkelaar. Verschil met de klassieke aandrijving is dat hij het onderwiel voorziet van een ijzeren tandkrans en dat ook de bonkelaar van gietijzer is. Bovendien

bevindt het scheprad zich in de molen. Jan Blanken gaat een stap verder door het binnenscheprad, dat voorzien is van een tandkrans, rechtstreeks door een rondsel op de koningsspil aan te laten drijven. Uit het bestek van de herbouw blijkt dat gekozen wordt voor het systeem van Jan Blanken.

Het werk moet snel beginnen en ook snel klaar zijn, want de kosten voor het malen door de molen van de polder Kockengen (en later ook door de polder Teckop) blijven natuurlijk doortikken. Vandaar dat de fundering en metselwerken zes weken na het tekenen "volkomen klaar en afgemaakt" moeten zijn. De molen moet op 15 oktober gericht en op 1 november maalvaardig zijn. De afwerking moet dan op 15 december zijn afgerond. Er kan niet anders geconcludeerd worden dan dat dit een zeer korte tijd is. Er kan immers niet zomaar op de oude fundering worden gebouwd, omdat slechts een deel van de fundering zal worden hergebruikt. De rest moet worden afgebroken en ook de oude houten waterbak die niet meer nodig



De Spengense Molen gezien vanuit het zuiden (foto auteur, 11 augustus 2020).

is, moet worden uitgebroken en met droge aarde worden opgevuld. De krimp is nog relatief jong (1760) en zal opnieuw worden gebruikt en komt in het midden van de nieuwe molen. De ondertoren moet daartoe op een iets opgeschoven plaats komen.

Molenmaker Bart van Walderveen uit Tienhoven gaat voortvarend aan het werk, eerst met de sloop van die delen die niet meer gebruikt worden en daarna met de opbouw. Die opbouw van zowel ondertoren als bovenhuis wijken niet af van wat gebruikelijk was, maar de bijzonderheid begint bij de overbrenging van spil op schep-rad. Deze wordt gevormd door een ijzeren spoorwiel waarvan de grootte niet vermeld wordt. Wel beschrijft hij dat het wiel wordt uitgevoerd met 27 kammen. Dit spoorwiel drijft het eiken schep-rad aan middels een ijzeren kamrading die verzonken zit in de kruisarmen. Alles moet goed worden vastgezet met 8 ijzeren bouten en 4 ijzeren stropen. Hoeveel kammen in deze ring moeten zitten wordt niet vermeld, waardoor de overbrengingsverhouding niet te berekenen is. Een andere vernieuwende toepassing is de ijzeren bovenas, die wordt besteld bij de Nederlandse Stoomboot Maatschappij (NSBM) in Rotterdam voor f 847,145. Dit is dus een van de oudste ijzeren assen in ons land en zij draait nog steeds! Op 10 december 1841 wordt de molen officieel in gebruik genomen met als molenaar de 23-jarige Adrianus Griffioen.

Nieuwe roede in 1842

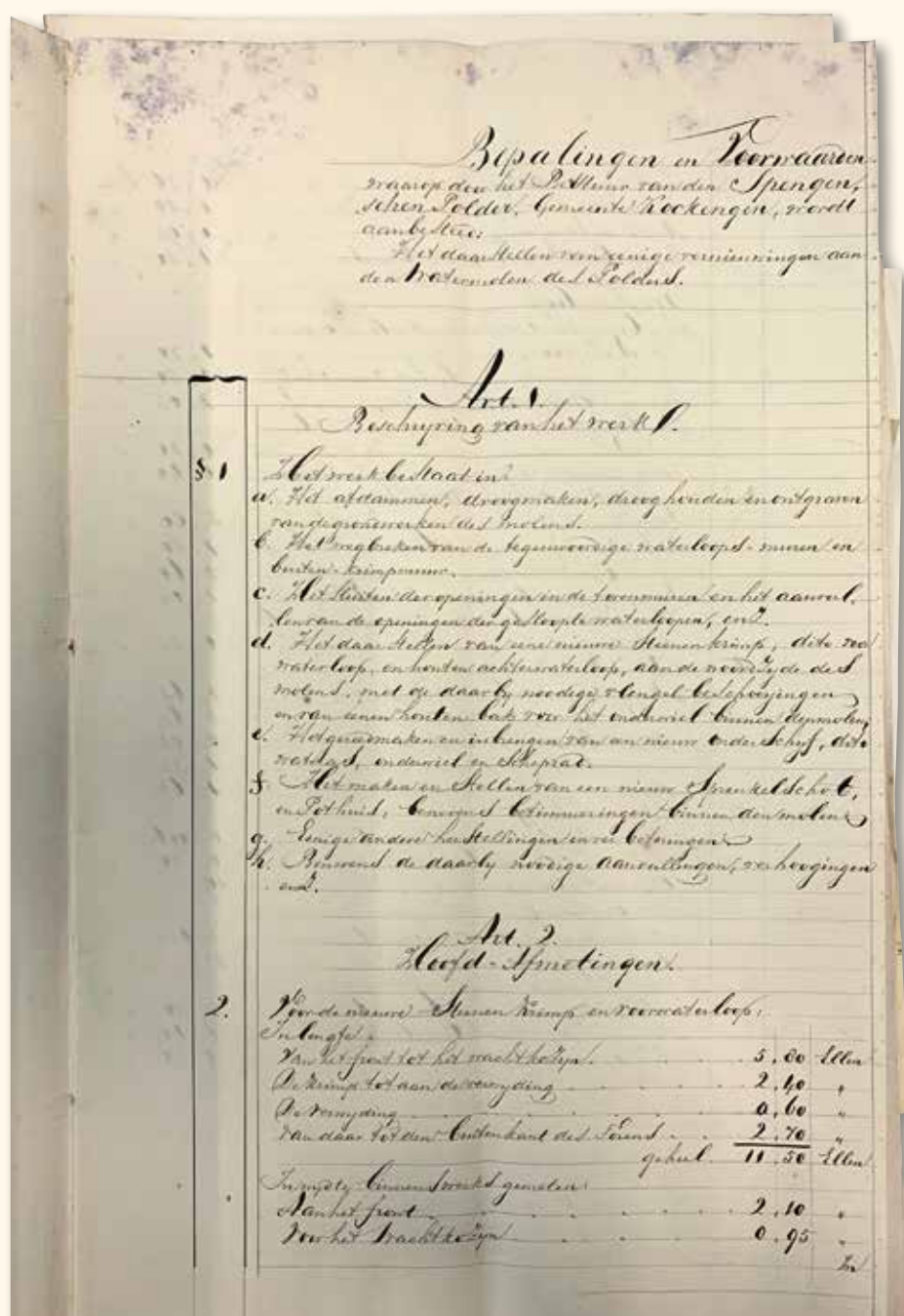
Lang heeft Adrianus niet met de molen gemalen, want op 15 maart 1842 maakt hij een roede af, wat blijkt uit de rekening waarin vermeld wordt dat een nieuwe houten roede is besteld voor een prijs van f 345,22. Wat er precies is gebeurd staat niet in de notulen beschreven. Je kunt je bijna niet voorstellen dat de één jaar eerder nieuw gestoken roede slecht was, en mocht dat het geval zijn geweest dan was de nieuwprijs vast op de leverancier verhaald. De molenaar wordt op staande voet ontslagen (hij moet zelfs nog dezelfde dag de molen hebben verlaten), dus kan hij fouten hebben gemaakt. Heeft hij te ruig gemalen? Is er iets in het schep-rad gekomen? We zullen het nooit weten. Martinus Blanken wordt als nieuwe molenaar

aangesteld, maar ook hij blijft niet lang. Hij wordt in 1846 opgevolgd door Jacob Griffioen. Ook Jacob heeft niet lang plezier van de molen gehad, gezien de slechte technische staat van de molen in 1851.

Grote problemen als gevolg van het vereenvoudigd systeem?

Al snel lopen de kosten van onderhoud op en in 1851 is de toestand zodanig dat er heel veel moet worden aangepast. In de vergadering van 17 maart van dat jaar meldt de schout dat "de zeer ongunstige toestand waarin zich den watermolen bevindt,

met opmerking tevens, dat de gebreken van dien aard zijn dat den molen niet gangbaar te houden is en onverwijld voorzieningen behooren te worden genomen". Wat is er allemaal aan de hand? Op 31 maart bezoekt B. de Vries uit Wilnis de molen met twee 'poldermeesteren', waarna hij zijn bevindingen op 10 april voorlegt aan het bestuur. Dit rapport spreekt boekdelen over de toestand van de molen. Al direct geeft hij aan dat "de plaatsing en inrigting van het schep-rad [...] zeer belangrijke gebreken heeft, terwijl de genoemde gaande werken niet meer gangbaar te houden



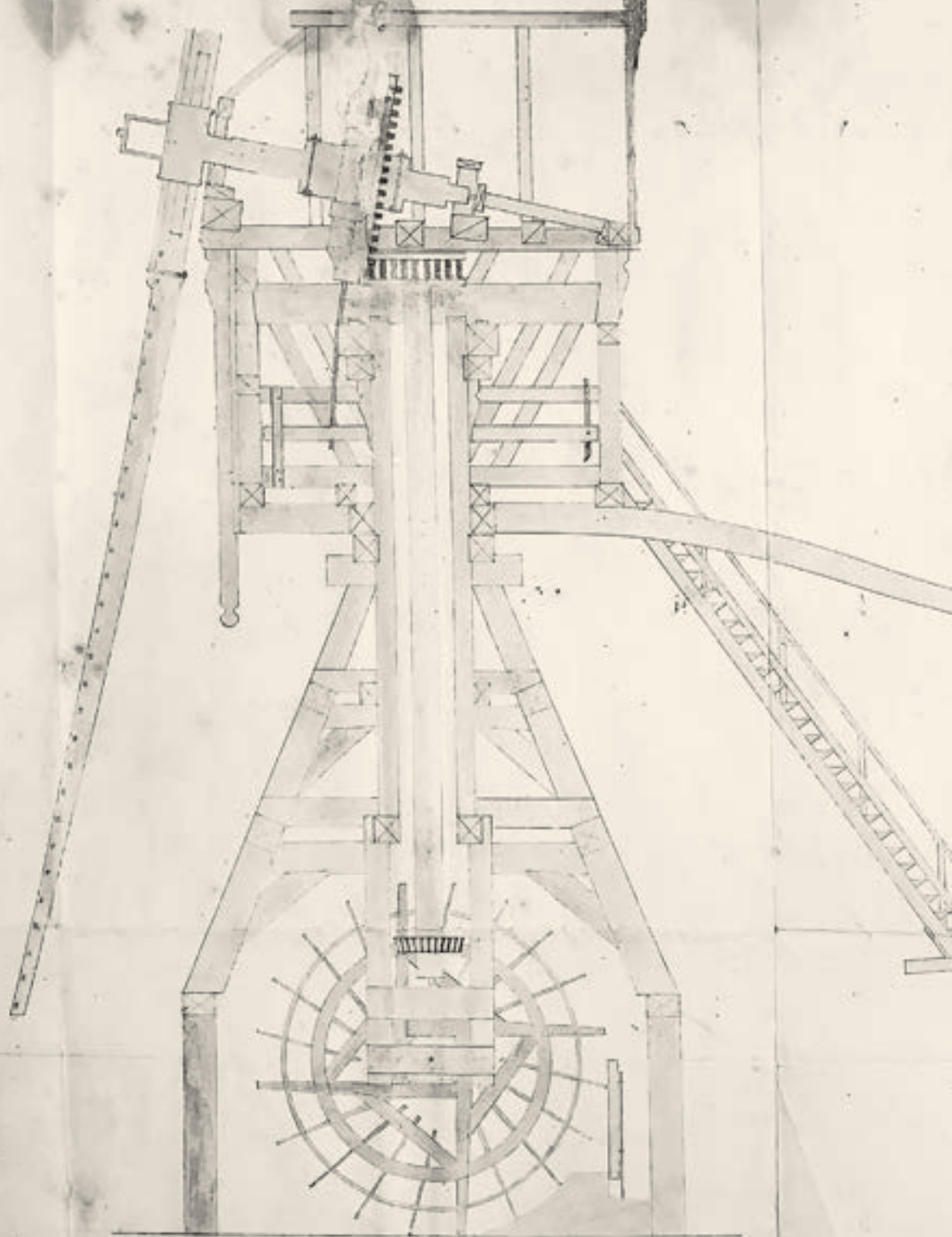
In de bepalingen en voorwaarden van de aanbesteding beschrijft C. van de Koppel "eenige vernieuwingen", doelend op het systeem van Jan Blanken (Archief RHC Rijnstreek/Spengelen 107).



Butter 700

Land-tekening Van
andje

Ein wenig kleine
Kotzen


$$\frac{1}{2} \frac{d\phi}{dt} = \frac{1}{2} \frac{d\phi}{dt} \frac{1}{1.10\%}$$

Georgetown and Old Line
 County to Manassas by Upper
 Falls (Eds) Dec 31/76 containing
 Marshall Heights Cont. volume
 1st Oxford Dr. Garden Co., as in
 index cont.

The school is twice dismissed.

De Udenman, Drogmaker.

July 25
Albany

Het gedeelte van het oude muurwerk, daar de molen niet meer
op komt te staan, tot gemiddelt Eer. H. 12 voeten hoog, en het
oude muurwerk onder de molen tot W. 10 voeten breedte
g. 10 voeten

Het gedachte oude Schouwden gelyke d'lyste vande minne
en den vaken draagt minne tot de benaken jyl vout. Gra
ken, alle vnde Maanen Schouwden, vnde vande vande
vok zal men de vnde vande vande vande vande vande vande
got met goet draage vande vande vande vande vande vande

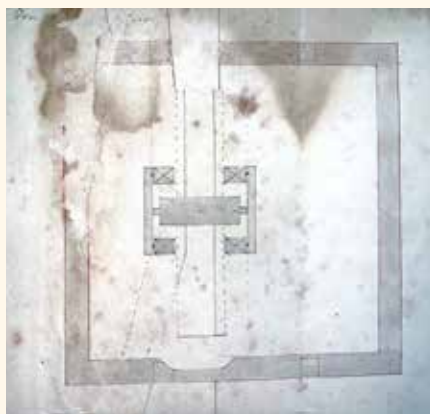
◀ *Tekening van het vereenvoudigd systeem, zoals uitgevoerd in de Spengense Molen (Archief RHC Rijnstreek/Spengen 107).*

zijn". Voor de molenaar blijkt het ook geen pretje te zijn om in deze molen te wonen omdat "het water dat door het scheprad medegevoerd wordt, aan alle zijden, door de schotten van de schepradkast in den Molen stroomt". Een ander probleem is dat de grond naast de krimp door het indringende buitenwater wordt weggeschuurd, "hetgeen door geene zoogenaamde baarden wordt gekeerd".

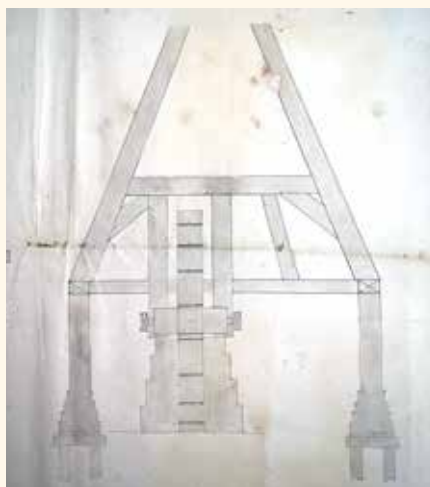
De fundering heeft zijn gebreken, waardoor er scheuren in de krimp en beide waterlopen ontstaan. Mogelijk in verband hiermee is "het Bovenhuis des Molens moeilijk op den wind te brengen". De rapporteur geeft aan dat de gebreken zowel door fouten van de aannemer als aan het ontwerp te wijten zijn. De directe aandrijving heeft tot gevolg dat iedere versnelling of vertraging onmiddellijk op het scheprad wordt overgebracht, met alle gevaren van dien. De Vries betoogt dat bij gewone schepradmolens deze krachten gedeeltelijk opgevangen worden door de veerkracht van de wateras tussen onderwiel en scheprad. Zou dat een oorzaak kunnen zijn geweest van het afmalen van een wiek door Adrianus Griffioen in 1842? Het zou zomaar kunnen.

Nieuwe watergang

Om de molen weer maalvaardig te krijgen moet er heel wat gebeuren. Eerst moet de watergang worden afgedamd en drooggemaakt. Daarna moeten de bestaande waterlooppunten en de buitenkrimpmuur worden afge-



Bovenaanzicht van de molen met het binnenscheprad (Archief RHC Rijnstreek/Spengen 107).



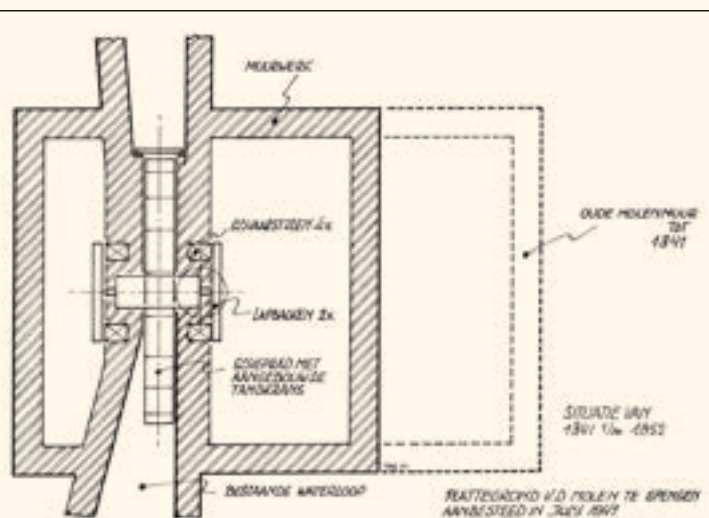
Zijaanzicht van de molen met het binnenscheprad (Archief RHC Rijnstreek/Spengen 107).

broken, waarna de veldmuren onder de toren, waar tot dan toe de waterloop zat, worden dichtgemetseld. Deze muur stond op de aangevulde grond en bleef zodanig zakken dat er in

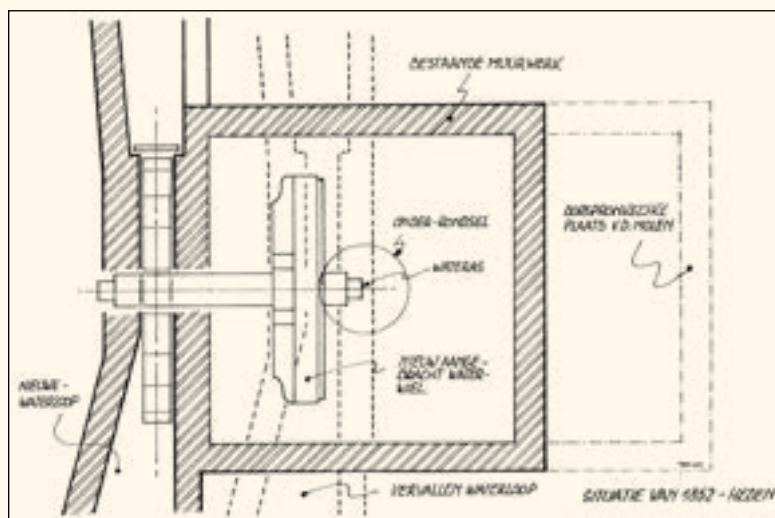
1987 een nieuwe muurplaat moest worden aangebracht. Het spreekt vanzelf dat er een nieuwe waterloop moest komen, compleet met vleugels en nieuwe beschoeiingen. Een zeer dure aangelegenheid dus, die pas na een aantal vergaderingen zou worden aanbesteed. Het transformeerde de molen weer terug naar de vorm van een klassieke wipmolen.

Conclusie

De start van het hele project leek zo voorspoedig te gaan. Bezoeken aan molens met het vereenvoudigd systeem lieten zien hoe profijtelijk dit systeem was. Niet alleen was de bouw goedkoper, maar ook het onderhoud zou "oneindig minder kostbaar" zijn. Het verloop van de geschiedenis laat zien dat dit allerm minst het geval was, want er moesten bijzonder grote aanpassingen komen om de molen werkbaar te houden. Deze veranderingen hebben veel geld gekost, maar waren nodig om de polder droog te houden. Ook in de volgende eeuw waren de problemen niet voorbij. De veldmuren bleven ter plaatse van de oude waterloop verzakken en moesten keer op keer opnieuw worden ingeboet. Pas aan het eind van de 20ste eeuw is de fundering zodanig aangepast dat de problemen met de veldmuren opgelost leken te zijn. Daarnaast is enkele jaren geleden het scheprad verdiept en versmald, waardoor de molen nu maalvaardig is en regelmatig in bedrijf. Kunnen we dan eindelijk spreken van een happy end? ○

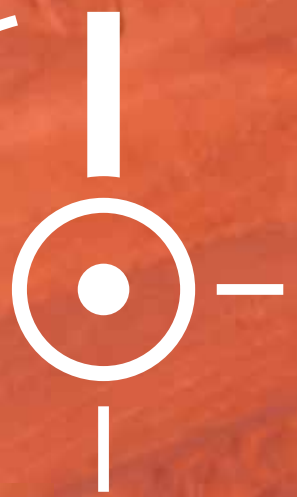


Plattegrond van de molen, zoals deze is ingericht in 1841. In stippellijn is de plaats van de oude veldmuur (van voor 1841) weergegeven. De waterloop is gehandhaafd en ligt nu in het midden van de molen. Het noorden is links (Tekening G.J. Pouw, 1991).



Plattegrond van de molen, zoals deze is ingericht na 1852. De oorspronkelijke waterloop is gedempt en een nieuwe is gemaakt aan de noordkant van de molen (Tekening G.J. Pouw, 1991).

N.V.V.M



Nederlandse
Vereniging
van
Molenmakers



**Molens restaureren en onderhouden vraagt om vakmanschap en jarenlange ervaring.
Die vindt u bij de leden van de Nederlandse Vereniging van Molenmakers.
De bedrijven die het logo van de NVVM voeren staan borg voor.....**

kwaliteit en deskundigheid

Molenmakersbedrijven

Molenmakersbedrijf Berkhof - Zwartebroek - 0342-462757

Gebr. Coppes - Bergharen - 0487-531239

Bouw en Molenbouw Bertus Dijkstra - Sloten - 0514-531230

Doornbosch B.V. - Adorp - 06-51265528

Jellema Molenrestauratie en Onderhoud - Birdaard - 0519-332357

Molenbouw De Jongh B.V. - Veldhoven - 040-2532768

Juriëns Noord - Sneek - 0515-429999

Kistemaker Edam - Edam - 0299-683743

Ed Küter - Alkmaar - 072-5156405

Molema Molenmakersbedrijf V.O.F. - Heiligerlee - 0597-591660

De Molenmakers - Tzummarum - 0518-481578

J.K. Poland B.V. - Broek op Langedijk - 0226-333440

Firma J. Th. Poland en Zonen - Oterleek - 072-5717632

C.A. Straver Molenonderhoud - Almkerk - 0183-403202

Wintels - Denekamp - 0541-351210

Gecertificeerde Molenmakersbedrijven

Beijk B.V. - Afferden - 0485-531910

Molenmakerij De Gelder B.V. - Sliedrecht - 0184-425040

Molenmakerij Herrewijnen B.V. - Melissant - 0187-602288

Windmolenmakerij "Saendyck" B.V. - Westzaan - 075-6281425

Vaags Molenwerken - Aalten - 088-9095511

Verbij Hoogmade B.V. - Hoogmade - 071-5018478

Groot Wesseldijk B.V. - Lochem - 088-9095544

De molen van de Lisserpoelpolder

Jan Hofstra

De molen van de Lissrpoelpolder is thans de oudste vijzelmolen ter wereld, maar dat komt vooral doordat de eerste vijzelmolens allemaal verloren zijn gegaan. Het is wel waarschijnlijk dat de vijzel in deze polder het eerst werd toegepast. Omdat het dit jaar precies 400 jaar geleden is dat de Staten van Holland en West-

Friesland toestemming gaven voor deze droogmakerij, deze keer aandacht voor deze polder.

Gevolgen van de reformatie

Bij de reformatie waren de drie hoofdkerken van de stad Leiden in protestantse handen gekomen, maar daarvoor werd het een stuk moeilijker om

voldoende geld voor het onderhoud binnen te halen. Voorheen kon men financiers met aflaten overhalen om geld voor de kerk te geven, maar door de protestanten werd de aflaathandel verafschuwd en afgeschaft. De kerkvoogden van de Pieterskerk, de Pancras- of Hooglandse kerk en de Vrouwenkerk moesten daarom regelmatig bij het stadsbestuur aankloppen met het verzoek om bij te springen.

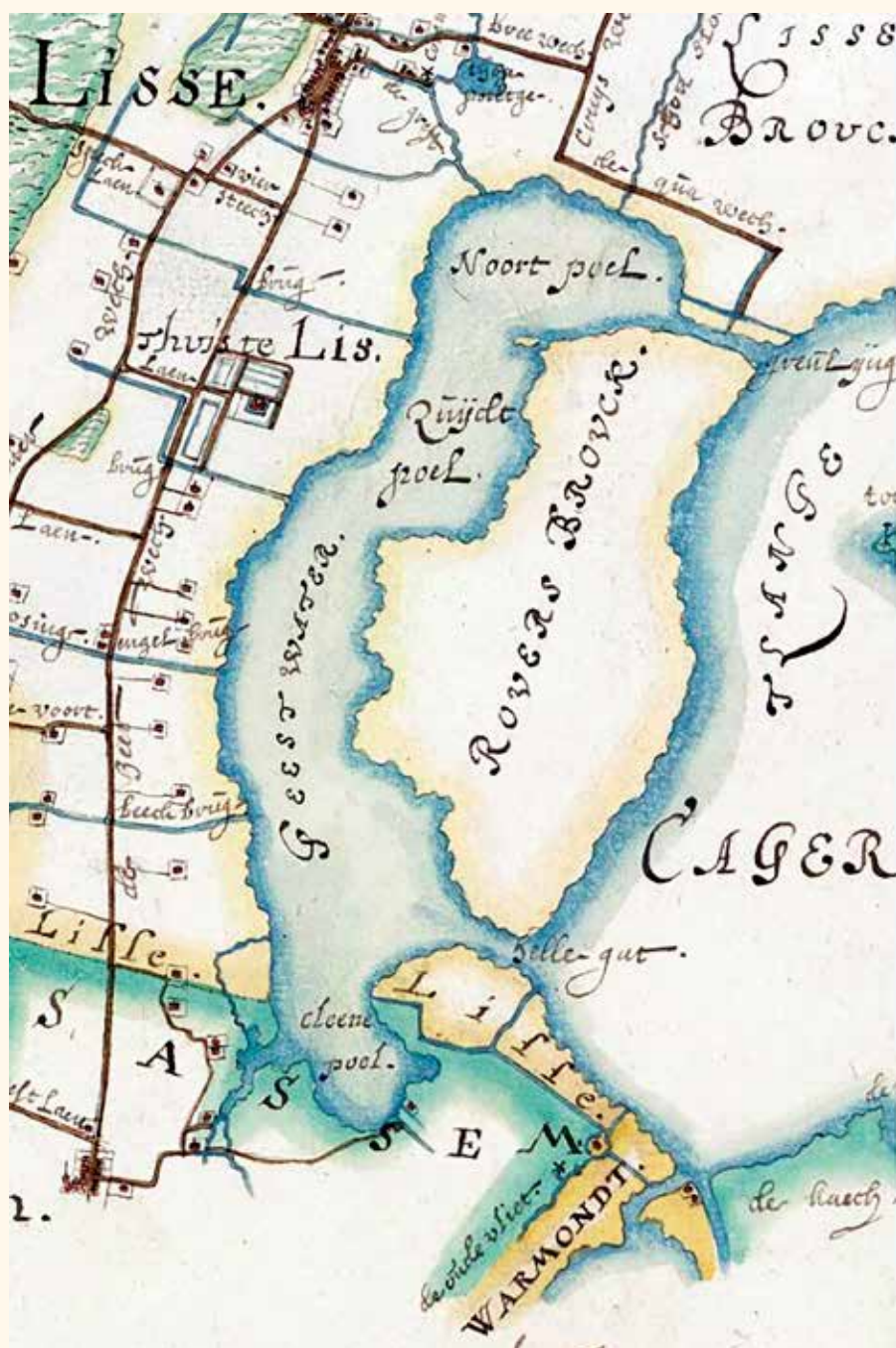
Na de droogmaking van de Beemster in 1612 werd het droogmaken van meren een hype. Er deden verhalen de ronde dat er enorme winst mee viel te behalen. Achteraf gezien is het goede resultaat van de Beemster nooit meer geëvenaard en bleek het droogmaken van meren en plassen juist vaak verliesgevend te zijn, maar dat wilde men lange tijd niet weten.

Om de Leidse hoofdkerken te helpen, kregen ze op 23 oktober 1621 van de stad de Noord- en Zuidpoel en het Geestwater onder Lisse, de Kleine Poel onder Sassenheim en het Stommeer onder Aalsmeer cadeau, met daarbij de belofte dat de stad voor het octrooi, nodig om deze meren droog te mogen maken, zou zorgen. Gedacht werd dat de kerken hiermee voldoende inkomsten konden genereren. Op 23 juli 1622 verkregen de kerkmeesters van de Staten van Holland en Westfriesland het octrooi.

De Lisservoelpolder

Op de kaart van Floris Balthasar van 1613 is te zien dat de geschonken poelen bij Lisse en Sassenheim met elkaar in verbinding stonden en slechts door het eiland Rooversbroek werden afgescheiden van het Kagermeer (later Haarlemmermeer). Deze poelen konden daarom door één ringdijk worden ingesloten.

Al op 26 november 1622 werden er kavels in de droogmakerij verkocht, terwijl nog met de aanleg van de ringvaart en ringdijk moest worden begonnen. Deze kavels waren dus denkbeeldig en de verkoping was bedoeld om geld binnen te halen voor het uitvoeren van de bedijking en de droogmaking. Voor het maken van de



Kaart van Floris Balthasar van 1613 met daarop de Noord- en Zuidpoel, het Geestwater en de Kleine Poel (Qud Archief Rijnland A-4176).



Kaart van Johannes Pietersz. Dou van de drooggemaakte Lisserpoel met het noorden links. De windroos is geplaatst op het eiland Rooversbroek (Oud Archief Rijnland A-5574).

ringvaart en de ringdijk werd het land rond de meren gebruikt. De eigenaren van die percelen zullen daar niet blij mee zijn geweest, maar volgens het octrooi hadden de kerkmeesters hier-toe het recht. Met de grond uit de ringvaart kon de ringdijk worden aan-gelegd en verder zorgde de ringvaart ervoor dat de vaarverbindingen met het achterland in stand bleven. Via de Greveling in het noorden en het Hel-legat in het zuiden stond de ringvaart in contact met het Kagermeer.

Op de kavelkaart die Johannes Pietersz. Dou in 1624 van de drooggemaakte polder maakte, zijn nabij het midden van de droogmakerij twee molens te zien. Op de kaart staat dat de meer-tjes in 1623/24 zijn drooggemaakt. In het rijksarchief bevindt zich een opmetingskaart uit september 1628 van het eiland Rooversbroek, waarop bij de brug over de ringvaart deze molens ook worden aangegeven. Hieruit blijkt duidelijk dat het ging om wipmolens uitgerust met een schep-rad. Waarschijnlijk zijn ze tege-lijk gebouwd om eerst samen de eerste meter water van de meren af te malen, en zullen ze later in een gang zijn geplaatst. Bij de droogmaking van de Beemster, de Schermer en het Zoeter-meersemeer was dat tenminste ook de gang van zaken.

Op de kaart van Dou uit 1624 valt te zien dat de droogmakerij zoveel mogelijk de oevers van de poelen heeft gevolgd en daarom een erg bochtig verloop heeft gekregen. De droog-makerij is voorzien van twee hoofd-tochten, die met een knik op elkaar aansluiten. De enige weg in de droog-makerij lijkt bedoeld voor de ontslui-ting van het eiland Rooversbroek. Deze weg loopt vanaf de grote weg tussen Lisse en Sassenheim naar het eiland. De molens staan net ten noor-den van de brug over de ringvaart. Tegenwoordig wordt deze weg de Tweede Poellaan genoemd. De beide wipmolens konden het water

maar tweehoog opmalen. Na inklin-king van de bodem kwam het land in het zuiden van de polder wat lager te liggen en trad daar geregeld wa-teroverlast op. Op 11 maart 1630 gaf het hoogheemraadschap van Rijnland toestemming om een achtkant mo-lentje te bouwen voor de kavels IX, X en XI. De polder werd vanaf toen dus bemalen door 3 schep-radmolens. Het land waarop het kleine molentje stond bleek in 1645 van Josephus Coymans te zijn.

Familie Van Baerle

Op het reilen en zeilen in de Lisse-rpoel en later ook in de Stommeer blijkt de Amsterdamse familie Van Baerle een grote stempel te drukken. Ver-schillende kavels in de polder komen in handen van leden van deze familie. De rijke koopman Johan Hendricksz. van Baerle trouwt rond 1583 met Jacomina Hoon. Van dit echtpaar is in de Nieuwe kerk te Amsterdam nog een grafmonument aanwezig. Ze krijgen 10 kinderen en de oudste van dat gezin was Jan van Baerle, geboren ergens rond 1583 en ongehuwd over-leden op 4 juni 1644. Niet alleen hij, maar ook zijn zwagers en zijn broer David speelden een rol in diverse pol-ders. Jan zelf bezat bijvoorbeeld lan-derijen in de Heerhugowaard en werd de voornaamste grondeigenaar van de



Fragment van een opmetingskaart van het eiland Rooversbroek uit september 1628 (Rijksarchief 4 VIT 2283).

Het recht om ook het Stommeer bij Aalsmeer droog te malen verkochten de kerkmeesters op 27 juni 1630 aan Jan en David van Baerle, Samuel en Evert Becker en Cornelis Heydricksz. van Dorp, ieder voor 1/5 deel. Deze droogmaking kwam pas in 1650 tot stand en ook daar bleken de bedijkers, op de schout van Aalsmeer na, allemaal familie van elkaar te zijn.

Al voor de jaartelling was de tonmolen bekend waarmee men land kon bevloeden. Omdat Archimedes er over schrijft wordt wel gesteld dat hij de tonmolen heeft uitgevonden, maar waarschijnlijk was deze er al eerder. Niettemin wordt de vijzel in Engeland nog steeds *Archimedean screw* genoemd. Het nadeel van een tonmolen is dat het gewicht van het water dat zich in de ton bevindt op de lagers rust. Ook de spil moet dit gewicht dragen. Men kan een tonmolen dan ook niet erg groot maken.

ook geen verbazing dat de vijzel spoedig toegepast zou worden in de Poelpolder. De exacte datum daarvan is niet bekend. In de polderrekening die loopt van 15 mei 1645 tot 15 mei 1646 komt de post voor: *Ontvangen*

voor een oude vijzel, vercocht aan
Bartholomeus Dirckz. van Clinkenbergh.
Bartholomeus Clinkenbergh was mol-
lenmaker te Warmond. In 1650 heeft
hij de beide vijzelmolens gebouwd die
het Stommeer hebben drooggemalen.

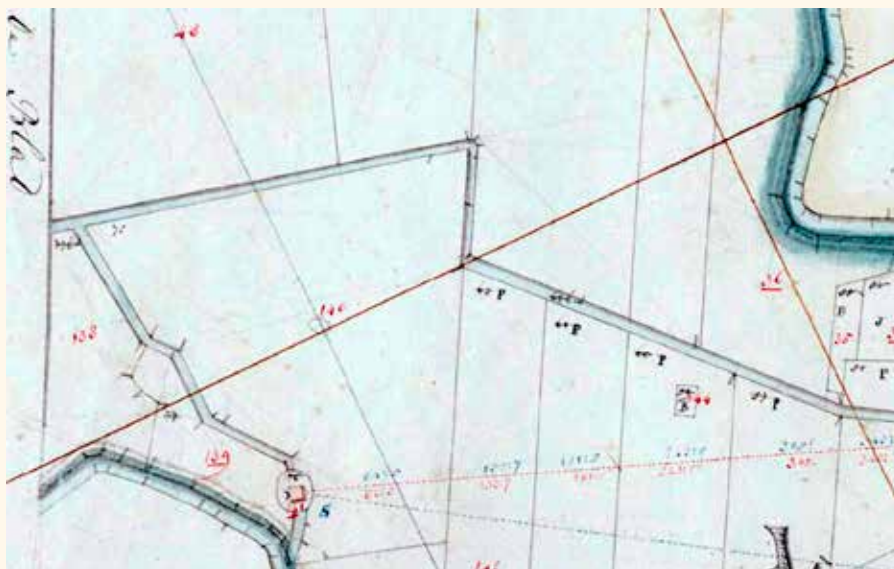


76

Onder het IJ was dit de oudste droogmaking die met vijzelmolens tot stand is gekomen. In ieder geval werd op 27 juni 1645 publiek aanbesteed het bemalen van de twee grote "watervijzelmoolens" van de Lisserpoelpolder en het kleine schepradmolentje op het land van Josephus Coymans. Als je molenaar wilde worden moest je dus zo laag mogelijk inschrijven.

Toepassing vijzel

Omdat in 1645/1646 al sprake was van een *oude* vijzel, zal de Lisserpoel waarschijnlijk de eerste polder zijn geweest waar de vijzel is toegepast. Het kan evenwel ook de molen van het Volendammeer zijn geweest. Dit meer werd in 1632 drooggemalen door twee molentjes naar een bestek van Jan Jansen Vijselaer. Vijselaer had ook een wateropvoerwerktuig uitgevonden waarmee men het water hoger kon opvoeren dan met een gewoon scheprad, maar deze uitvinding voldeed maar matig. In 1642 informeerde men naar de uitvinding van Hulse-



Kadastrale minuut van 1818 net rechts van de Tweede Poellaan. De oude bovenmolen is nu rechtstreeks verbonden met de hoofdtocht, maar aan de knikken in de verbindingssloot valt te zien waar de ondermolen heeft gestaan.

bosch. Op dat moment was Hulsebosch voor de familie Van Baerle werkzaam in Brazilië als ziekentrooster, zodat men in de Breestraat

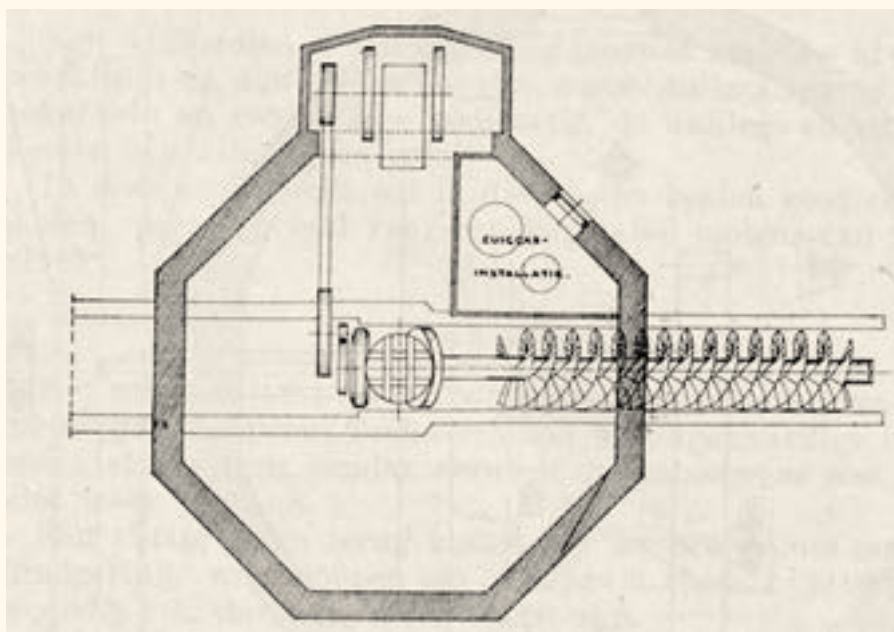
te Amsterdam bij Jan van Baerle zelf moest zijn. (In de Republiek was het bij de VOC en WIC verplicht om op ieder schip een ziekentrooster te



Onderhuis van de Kleine Poelmolen omstreeks 1935 aan de nog niet gedempte ringvaart, nabij de Tweede Poellaan (fotocollectie Vereniging Oud Lisse).

hebben. Dit was een officieel beroep waarvoor men examen moest afleggen. Het werd ingevoerd vanwege het grote tekort aan predikanten.) Voor f 125,- kreeg men van hem een bestek "om een vijselmolten te maken tot uijtmalen vant wateren". Dit voldeed zo goed dat men voortaan met één molen kon volstaan. Deze molen werd in 1929 vervangen door een gemaal en de laatste restanten verdwenen definitief in 1935.

Een andere vroege droogmakerij die met vijzelmolens tot stand is gekomen, is die van het Starnmeer en het Kamerhop, gelegen even ten oosten van het Alkmaardermeer. Jan Adriaanszoon Leegwater had hier aanvankelijk de leiding, en al in 1637 had hij een bouwbestek gemaakt voor de molens. Leegwater ging echter nog uit van schepradmolens. Wel introduceerde hij iets nieuws, want in plaats van de toen gebruikelijke achtkante binnenkruiers, schreef hij voor dat het buitenkruiers moesten worden. Door, met name, tegenwerking van Alkmaar verliep de droogmaking zeer moeizaam en pas in 1643 lukte het om die tot stand te brengen. In 1643 werd de polder opgemeten en in kaart gebracht door Nicolaes (Claes Vastenz.) Stierp. Die deed in 1650 hetzelfde met de Stommeerpolder. Dit zijn de enige droogmakerijkaarten die bekend zijn van Stierp. In tegenstelling tot het bouwbestek geeft Stierp de molens van de Starnmeerpolder weer als binnenkruiers. Op oude foto's, die in later tijd van deze molens genomen zijn, blijkt dat het inderdaad binnenkruiers waren. Ook werden de molens niet met schepraderen uitgerust maar met vijzels. Dat kwam aan het licht doordat er inbreuk op het octrooi van Simon Hulsebosch en Jan van Baerle werd geconstateerd, waarbij het tot een proces kwam. Jan van Baerle blijkt in 1642 nog op te treden als penningmeester van de Lisserpoelpolder, maar in 1644 komt hij te overlijden. In zijn plaats voerde David van Baerle daarom naast Simon Hulsebosch het proces tegen de bedijkers. Op 8 januari 1647 komt hier door arbitrage van Leegwater een einde aan. Overeen werd gekomen dat de bedijkers nog 460 gulden zouden betalen en dat hun molens voortaan altijd met vijzels mochten malen. Wellicht dat David van Baerle aan



Zuiggasinstallatie in de molen van de Vosse- en Weerlanerpolder onder Hillegom (tijdschrift De Ingenieur, 22 mei 1926).

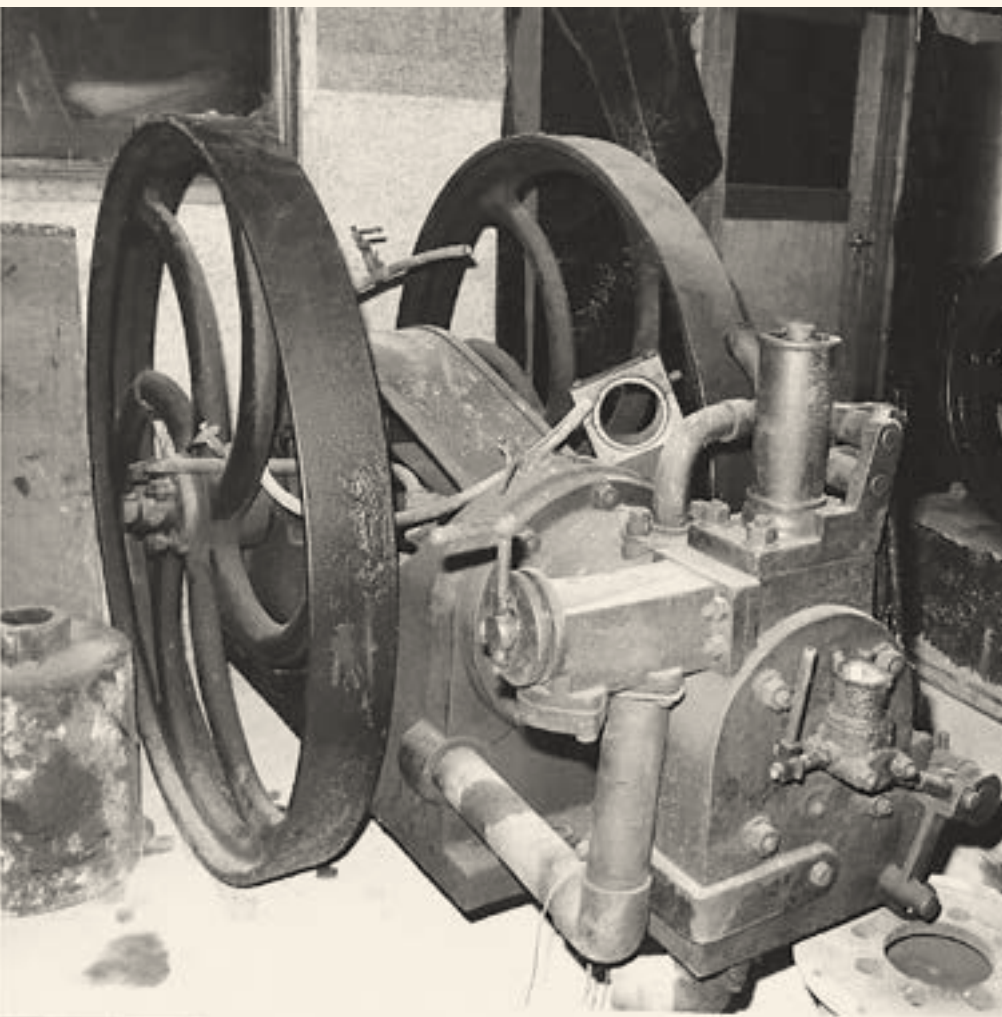
deze contacten nog zijn voordeel heeft gehad, want behalve de opdracht aan Stierp om ook de Stommeerpolder in kaart te brengen, worden de beide molens later gebouwd volgens de manier die Leegwater voor de Starnmeermolens had voorgeschreven. Daarbij moesten de schoren aan de staartbalk aan twee langere roosterhouten van de kap worden vastgemaakt. Een dergelijke constructie is thans alleen nog bij enkele molens rudimentair aanwezig, maar in het bouwbestek van de Stommeermolens

wordt deze constructie duidelijk voorgeschreven en ook Stierp beeldt de beide molens op deze manier af.

Bij het gebruik van vijzels in de Lisserpoel zou het voor de hand hebben gelegen om de beide molens niet langer in serie maar parallel te plaatsen. Als er in een gang een molen stuk raakt valt de hele bemaling uit, bij parallel geplaatste molens blijft de helft van de capaciteit beschikbaar. Ook zou het de mogelijkheid geven om de ondermolen ergens anders neer



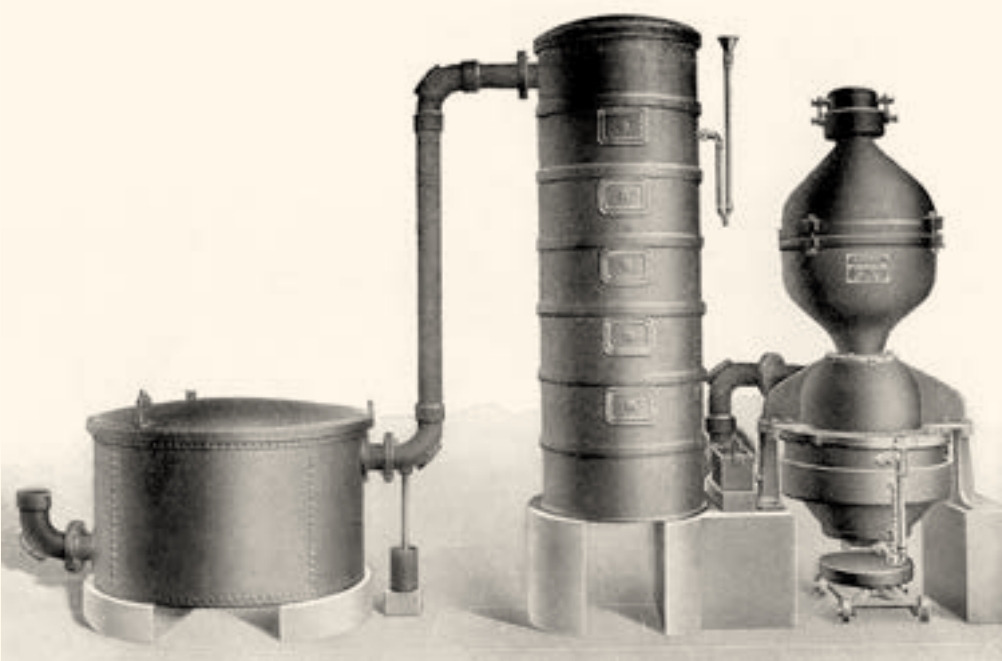
Opschrift op de tekening uit 1912 voor de Vosse- en Weerlanerpolder te Hillegom. Voor de Poelmolen werd door dezelfde firma in 1917 een zuiggasmotor van hetzelfde merk geïnstalleerd.



Voorbeeld van een zuiggasmotor (foto Motorenmuseum Friesland).

te zetten, want de molens stonden oorspronkelijk amper 100 m uit elkaar en zullen bij bepaalde windrichtingen

zeker last van elkaar hebben gehad. Verstandig daarbij zou zijn geweest om de ondermolen meer naar het zui-



Installatie om het gas voor een zuiggasmotor te bereiden (bron onbekend).

den te verplaatsen, waar men eerder last had van hoog water. Op de in 1647 uitgegeven kaart van Johannes Dou en Steven van Broeckhuysen, die als zeer betrouwbaar te boek staat, worden de molens nog bij elkaar afgebeeld, waaruit blijkt dat dit scenario niet is gevolgd.

Uit het archief blijkt dat de molens van de poel op 15 augustus 1664 nog steeds in een gang stonden. Het polderbestuur kreeg toen het volgende te horen: "dat de vijsel van de lage moolen gans gebroocken was...., dat ook de vijsel van de hooge molen seer was ontrampolineert, sulcx dat beyde de moolens stille" (stonden).

In de nacht van 4 op 5 november 1675 brak tijdens een zware storm de Spaarndammerdijk door en kwam ook de Lisserpoel weer onder water te staan. Waarschijnlijk raakte de lage molen daarbij beschadigd, want men gaat op zoek naar een andere molen. Het kan ook zijn dat men extra capaciteit wilde installeren om de polder weer snel droog te kunnen maken. Men had vernomen dat er in de Stommeerpolder te Aalsmeer nog een molen te koop zou staan, maar nader onderzoek wees uit dat daar "alsnoch geen molen te become" was. Daar had wel een molen te koop gestaan, maar dat was 22 jaar daarvoor. De tweede Stommeermolen werd toen verkocht en is waarschijnlijk in 1653 naar Moerkapelle gegaan om daar mee te helpen de polder de Wilde Venen droog te maken. Het achtkant van deze molen is daar nog steeds compleet aanwezig. Rechtstreeks bewijs voor dat laatste ontbreekt overigens, maar het achtkant voldoet bijna geheel aan het bestek voor de Stommeermolens en het zou bovendien de aanwezigheid verklaren van een vijzelmolen in een gebied waar voornamelijk schepadmolens voorkomen.

Parallel geplaatste molens

In 1676 wordt in ieder geval een nieuwe achtkante vijzelmolen gebouwd nabij het Hellegat. Recent dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het hier om de huidige molen gaat. De oude ondermolen wordt gesloopt en de bovenmolen wordt ingericht om éénhoog te malen, zodat de droogmakerij nu wel werd uitgerust met twee parallel geplaatste molens.

Op de kadasterkaart van 1818 staat

de oude bovenmolen bij de Tweede Poellaan nog aangegeven, maar ook is duidelijk te zien waar de ondermolen heeft gestaan. Aan de taludstreepjes valt op te maken dat het oude molen-erf nog niet is afgegraven.

Op de tekening is ook te zien dat de aanvoertocht naar de ondermolen recht is, maar dat er in de voormalige tussenboezem een knik zit. Dit wijst er ook op dat de molens bij de droogmaking eerst parallel waren geplaatst. Verder is op te meten dat de molens maar 100 m uit elkaar hebben gestaan.

Op een lijst van 12 januari 1812 met daarop alle molens die uitmalen op de boezem van Rijnland, wordt vermeld dat de bedijkte Lisserpoel twee vijzelmolens heeft, één uitmalende op het Kagermeer, de andere op de ringsloot. De kleine molen heeft een vlucht van 78 voeten (24,5 m), de grote molen heeft een vlucht van 84 voeten (26,4 m). De vijzel van de kleine molen heeft een diameter van 3 voeten en 10 duim (1,20 m) en een helling van 27°. Die van de grote molen is 4 voeten en 7 duim groot (1,44 m) en heeft een helling van 28°.

Op 13 februari 1819 gaat de Kleine Poelmolen door brand verloren, maar de molen wordt door aannemer Simon Paddenburg herbouwd. De vlucht wordt hierbij vergroot tot 25,12 m, vermoedelijk door de stenen onderbouw hoger op te trekken, maar het is niet uitgesloten dat men dit al eerder heeft gedaan. De molenmaker Cornelis van der Zaal (1762-1839) uit Lisse had de molen daarvoor en ook daarna vaak in onderhoud. Al zijn timmerwerk heeft hij steeds op schrift bijgehouden en hij vermeldt dat de molen in 1835 is stilgezet. Dit was



De molen kreeg in 1953 fokken op de buitenroede en in 1956 werd de zuigasmotor verwijderd, zodat deze foto van omstreeks 1955 moet zijn. Te zien is dat de uitbouw voor de motor al begon bij het noordwestelijke veld (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).



De molen vanuit het noordwesten met de erker en met daarboven het oorspronkelijke kamerraam. Op de voorgrond nog een restant van de ringvaart van de Lisserpolder (foto Jan Hofstra, 2020).

waarschijnlijk een proef om te kijken of de Grote Poelmolen het werk ook alleen aan zou kunnen en blijkbaar lukte dat. Op de waterstaatskaart van Jan Kros van het hoogheemraadschap van Rijnland (1855) staat de molen nog aangegeven, maar met de vermelding dat hij in onbruik is. Jhr. Gevers van Endegeest meldt in zijn in 1871 uitgegeven inventarisatie dat de noordelijke molen "sints lang in onbruik is". Hij is dus nog lang als reserve achter de hand gehouden. Later werd het bovenhuis eraf gehaald en tot ongeveer 1935 bleef het onderste gedeelte dienst doen als woning. Op een foto uit die tijd is wel te zien dat het geheel nogal scheef gezakt was. In 1829 had Cornelis van der Zaal de houten vijzelbak vervangen door een van steen en daarbij werd geconstateerd dat de heipalen onder de molen wel erg kort waren. Er werden toen nog palen bij geslagen, maar afdoende geholpen heeft dat dus niet. De Grote Poelmolen heeft vanaf 1835 de polder dus verder alleen bemalen. Volgens Van der Zaal kreeg de molen in het jaar 1797 voor het eerst een ste-

nen vijzelkom. Hij zelf heeft het heiwerk hiervoor gedaan, waarbij er 72 zware juffers (dat wil zeggen: rondhout waarvan alleen de schors is afgehaald) van 13 tot 14 voet lang werden geslagen. Dat de palen langer hadden moeten bleek al spoedig toen er een scheur kwam in de vijzelkom. Bij het aanbrengen van een nieuwe vijzel in 1800 werd deze scheur dichtgemaakt.

Gaande werk

Uit de kroniek van Cornelis van der Zaal valt op te maken dat de houten bovenassen en vijzels van de beide molens niet heel lang meegingen. De vijzels waren na 11 jaar soms al weer aan vervanging toe en hielden het maximaal 18 jaar uit. De bovenassen haalden soms de 30 jaar, maar door ongelukken soms maar 7 jaar. In 1868 kreeg de Grote Poelmolen voor het eerst een gietijzeren bovenas, maar veel geluk had de polder hier niet mee. In 1873, 1890, 1907 en 1916 waren weer andere ijzeren bovenassen nodig, allemaal ten gevolge van ongelukken. Stond de molen op een ongunstige plaats met vreemde weers-

verschijnselen, ving de vang te stroef of waren de molenaars niet erg vakbekwaam? Over de ramp van 1907 meldt het Leidsch Dagblad van 1 februari 1907 het volgende: "Van den watermolen van Verhaar aan de pont over de Ringvaart der Haarlemmermeer zijn 3 wieken gewaaid. Dit gebeurde, terwijl de molen werkte. Geen persoonlijke ongelukken kwamen voor".

In 1883 kreeg de molen voor het eerst een ijzeren roede; voor die tijd waren de roeden altijd van hout. In 1953 kreeg de molen op de buitenroede fokken en in 1966 werd ook de andere roede hiervan voorzien. In 1994 kreeg de molen gelaste roeden (fa. Straathof). De eerste ijzeren roeden waren geklonken en geleverd door de firma Pot uit Kinderdijk.

Zuiggasmotor

In 1916 was men juist van plan om een van de roeden te vervangen, maar tijdens de asbreuk van dat jaar was die nog niet gestoken zodat er maar één roede verloren ging. Deze ramp was aanleiding om na te denken over



vervanging van de molen door een gemaal, maar herstel van de molen was natuurlijk veel goedkoper en ook sneller geregeld. Wel werd besloten om ook een motor in de molen te plaatsen om windstille perioden te overbruggen. Bij de Vosse- en Weerlanerpolder onder Hillegom had men in 1912 een zuiggasmotor als hulpbemaling in de molen geplaatst. Voor de Lisserpoelpolder zal dit ongetwijfeld als voorbeeld hebben gediend.

Op Allemolens.nl is bij de molen van de Vosse- en Weerlanerpolder een (wat vage) bouwtekening te vinden, waarvan de hier geplaatste tekening uit *De Ingenieur* is afgeleid. De molen van deze polder stond ook aan de Ringvaart van de Haarlemmermeer. Op de tekening valt te zien dat voor deze motor een uitbouw aan de molen nodig was. Zuiggasmotoren waren veel zuiniger dan stoommachines of dieselmotoren maar werkten op het giftige koolmonoxidegas (CO = koolendamp). De motoren konden direct op het leidingnet van het stadsgas worden aangesloten, maar waar dit netwerk ontbrak kon men het gas zelf bereiden. Het gas werd gemaakt door kolen of antraciet te verhitten. Omdat het gebruikt kon worden moest het gas nog worden gereinigd en gekoeld. In *Waterbouwkunde* van Henket, Schols en Telders (1912) worden de volgende bezwaren tegen het gebruik van de zuiggasmotor opgesomd: "Nadeelen: De noodzakelijkheid van het hebben van een stookinrichting en gaszuiveringstoestel of toestellen. Vereischt evenals de Dieselmotor, een zwaar fundeerblok. De motor met zijne kleppen, de ketel met reiniger en verbindingspijpen moeten dikwijls en goed schoongemaakt worden. Het behoorlijk stoken en schoon houden van het vuur is geen gemakkelijk werk. Het bedrijf is daardoor vuil en onaan- genaam, en vereischt meer zorg dan een stoombedrijf."

Verder wordt opgemerkt dat er nog niet zoveel machinisten zijn voor explosiemotoren (dat was in 1912), en dat men daardoor vaak genoodzaakt

was de motoren in handen te geven van mensen die er minder mee op de hoogte waren, waardoor bij enig mankement altijd de fabrikant te hulp moest worden geroepen. Het opstarten van een zuiggasmotor was ook niet zo eenvoudig en van de Lisserpoel is bekend dat de boeren in de omgeving hierbij altijd moesten helpen.

Uit de tekeningen van de molen van de Vosse- en Weerlanerpolder is op te maken dat de uitbouw vooral nodig was om het vliegwiel en het aandrijf- wiel van de motor kwijt te raken.

Via een drijfriem werd een tussenas aangedreven, waarmee via twee tand- wielen een andere horizontale as met de nodige vertraging kon worden aan- gedreven. Op die as zat een kamwiel dat in het spilwiel greep. Het spilwiel dreef daardoor de vijzel aan. Omdat de spil hierdoor mee moest draaien, was het noodzakelijk om 6 à 7 kam- men uit het bovenwiel te halen tijdens de motoraandrijving. Bij de Poelmolen blijkt de motor aan de andere zijde van de molen aangebracht te zijn ge- weest, waarschijnlijk om de bestaande woonkamer aan de zuidzijde van de molen te behouden. Aan de noord- zijde van de waterloop is voor de mo- tor een verdiept gedeelte gemaakt. Uit foto's blijkt dat de uitbouw voor de motor bij de Poelmolen veel groter is gemaakt dan bij de Vosse- en Weer- lanerpolder en twee velden beslaat. Waarvoor dat noodzakelijk was is niet helemaal duidelijk, maar misschien had men iets bedacht om de vijzel zonder tussenkomst van het spilwiel aan te drijven.

Op een foto uit 1935 is de houten uitbouw te zien en ook is zichtbaar dat de waterlopen dan nog geheel uit metselwerk bestaan. De zuiggasmotor heeft dienst gedaan tot 1956, toen naast de molen een aparte hulpbe- malingsinstallatie werd geplaatst, aangedreven door een Kromhout die- selmotor. De zuiggasinstallatie kon toen uit de molen worden verwijderd. De vrijgekomen ruimte werd later weer bij de woonruimte getrokken. Daarbij werd het verlaagde gedeelte gehandhaafd, zodat de begane grond en ook de eerste verdieping thans onhandig verdeeld zijn over twee niveaus. Hiertoe werd waarschijnlijk besloten om zo de zolder, die over de gemaalruimte was gemaakt, te handhaven. Op deze zolder was een

slaapkamer gemaakt met daarin het oude kamerraam, dat plaats moest maken voor de houten uitbouw voor de motor. Na het verdwijnen van de dieselmotor werd de houten uitbouw vervangen door een kleinere van steen, die nu als een soort erker valt te beschouwen. Het oude noordelijke kamerraam is nog steeds aanwezig, maar dan dus een verdieping hoger. Het zuidelijke kamerraam was vroe- ger net zo, maar is later vervangen door de huidige grote raampartij.

Waterstaat

De Provinciale Almanak van 1966 vermeldt voor de bemaling van de Lisserpoelpolder een molen met een capaciteit van 25 m³/minuut benevens als reserve een Lister dieselmotor 18 pk met een schroefpomp (12 m³/mi- nuut). In 1965 moest de bemaling van een gedeelte van de Rooversbroekpol- der erbij worden genomen. Hierdoor werd het door de molen te bemalen gebied vergroot tot 233 ha.

Door de firma Spaans uit Hoofddorp werd toen een gelaste stalen vijzel met een diameter van 1,28 m in de molen aangebracht (de oude was 1,45 m), die ook kon worden aangedreven door een elektromotor. De hulpbemaling naast de molen werd toen opgeheven. De waterlopen werden daarbij geheel van beton gemaakt. Ze zijn gewoon binnen de gemetselde waterlopen aan- gebracht. Te zien is dat de vijzeldeur tegenwoordig een stuk smaller is dan de deur op de foto van 1935.

Vanaf die tijd maalde de vijzel van de molen weer alle water weg van dit gedeelte, hetzij op de motor, hetzij op de wind. In 1989 werd er naast de molen een nieuw elektrisch pompge- maal gebouwd met een capaciteit van 24 m³/minuut en werd de elektromo- tor uit de molen verwijderd. De molen werd toen overgedragen aan de Rijn- landse Molenstichting. In 2021 werd dit gemaal al weer vervangen door een nieuw elektrisch pompgemaal, eveneens naast de molen.

De molen is nog steeds maalvaardig en is beschikbaar als reservegemaal voor het hoogheemraadschap van Rijnland.

Bronnen:

- De Baar, P.J.M. (1980). Symon Jacobsz. Hulsebos uitvinder van de vijzel. *Rijnlandse Molenstichting, Jaarboekje*.

◀ De molen in 1935. Te zien is dat de tweedelige uitbouw voor de motor doorliep tot in het valse west- veld (foto E.H. ter Kuile, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 356.938).

- Gevers van Endegeest, Jhr. Mr. (1871). *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, tweede deel.
- Keunen, G.H. (1981). De poldermolens in Noord-Holland. In: B.W. Colenbrander e.a. (red.), *Molens in Noord-Holland*, pp. 17 – 40. Wormerveer.
- Kölker, A.J. (2012). *Kroniek van de Lisser timmerman en molenmaker Cornelis van der Zaal 1762-1839*. Lisse.
- Notenboom, E.W. en Schröder, H. (2007). *Molenrijk Zuid-Holland*. Den Haag.
- *Notulen van het verbandelde in de zomervergadering van de provinciale staten van Noord-Holland gehouden den 7den, 9den, 10den en 14den juli 1863*. (Noord-Hollandsarchief, Haarlem)
- Teixeira de Mattos, Jhr. L.F. (1906). *De Waterkeeringen, Waterschappen en Polders van Zuid-Holland, Afd.1, Het Hoogheemraadschap van Rijnland*. Den Haag.
- Zeischka, S. (2007). *Minerva in de polder; Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)*. Hilversum.
- Van Zwet, H. (2009). *Lofwaardighe dijckgies en miserabele polders*. Hilversum.
- beeldbank archieven.nl
- molendatabase.org
- wikipedia.nl



De molen vanuit het zuiden met het grote kamerraam (foto Jan Hofstra, 2020).



Reacties van lezers

Op de volgende artikelen uit ons vorige nummer kwamen reacties binnen.

Kleur bekennen in de Hoeksche Waard en West-Brabant

Zoals in dit artikel beschreven kocht Simon Vellekoop uit Hazerswoude in 1880 het bovenhuis van wipmolen de Kleine Molen te Heinenoord, waarschijnlijk om daarmee zijn eigen wipkorenmolen te herstellen, de nog bestaande Nieuw Leven. Twee lezers, Gerrit Keunen en Leo Middelkoop, spraken onafhankelijk van elkaar het vermoeden uit dat de bovenas van Nieuw Leven, die bij de restauratie van 1989/1990 vervangen werd door een lichtere as, afkomstig zou kunnen zijn van de Kleine Molen te Heinenoord. Deze zware as uit 1853 van het fabricaat Penn & Comp. te Dordrecht met nummer 44 ligt sindsdien naast de ondermolen van de Driemanspolder te Leidschendam en krijgt binnenkort een nieuwe bestemming in de te herbouwen wipkorenmolen te Vianen.

Daarnaast vermoedt Leo dat de huidige bovenas in de molen van Monster uit 1859 ook afkomstig is uit de polder Oost- en West-Zomerlanden bij Heinenoord. Op de as is namelijk de naam *O.B. 't Hooft van Benthuizen* meegegoten, destijds dijkgraaf van de polder. Ook het bouwjaar 1882 van de molen van Monster sluit aan op de afbraak van de molens bij Heinenoord.

De juistheid van deze vermoedens is onderzocht door Jan de Witte, molenaar in Zoutelande, die al vele jaren onderzoek doet naar allerhande bovenassen. Hij dook in het polderarchief en kwam tot de volgende bevindingen. De Kleine Molen kreeg al in 1850 een ijzeren bovenas, echter de Hazerswoudse as dateert van 1853. Van een calamiteit in dat jaar waardoor weer een nieuwe as noodzakelijk werd, is na archiefonderzoek niets gebleken. De Grote Molen kreeg bij herbouw in 1851 als stenen grondzeiler meteen een ijzeren as. De as van Monster is van 1859 en ook hier geen spoor van een noodzakelijke vervanging van de as. Bovendien is op de as van Monster de naam van de fabriek (soort technisch directeur) meegegoten: A. Hogerziel. Echter de fabriek van de polder Oost- en West-Zomerlanden heette in die tijd H. Bremken.

Kortom, noch de Hazerswoudse, noch de Monsterse as is afkomstig uit een van de molens van de polder Oost- en West-Zomerlanden te Heinenoord.

Verder een reactie van Willem Roose op het gebruik van de term 'sokken' voor de wit geschilderde delen van de roeden bij de askop. Bij sokken moet je eerder denken aan het einde van de

roe, niet aan het midden. Eigenlijk bestaat er geen term voor dit verschijnsel, maar Willem citeert Paul Groen, die de term 'manchetten' hanteert. Een mouw kan een manchet hebben en daar steek dan een arm uit, dus manchet beschrijft het verschijnsel beter dan sok.

Tot slot stuurde Erik Stoop het verfbestek horend bij de herbouw in 1902 van de molen van de polder Het Lande te Werkendam. Op 13 juli 1901 sloeg de bliksem in de voorganger van deze molen, een achtkant, met brand tot gevolg. De molen werd als stenen grondzeiler herbouwd. Wat opvalt in het bestek is dat groen de boventoon voert (deuren, luiken, voor- en achterkeuvelens, voor- en achterbaard). Spruiten, schoren en staart worden in de kleur Bentheimer of steengrauw geschilderd (een soort beige). Ook de voeghouten, steunder en windpeluw krijgen deze kleur, waarbij de afgeronde hoeken met rood worden afgezet. Naam en bouwjaar moeten in goudgeel of verguld op de baard worden aangebracht en ook de ster op de askop en de windvaan worden goudgeel geschilderd. De askop zelf krijgt een rode kleur, evenals de (ijzeren) roeden tot anderhalve meter uit de as-



De as bij de ondermolen van de Driemanspolder te Leidschendam, fabricaat Penn & Comp. te Dordrecht, die zich tot de restauratie van 1989/1990 in de Hazerswoudse molen Nieuw Leven bevond. Na archiefonderzoek blijkt deze as toch niet afkomstig van de Kleine Molen te Heinenoord (foto Erwin Esselink, 12 februari 2022).

1902

Veel mensen die reageerden vonden het aantal omwentelingen om van een regelmatig draaiende molen te spreken (200.000 per jaar) aan de hoge kant. In de praktijk blijkt dat molens die zelfs vaker draaien dan eens per week zo rond de 150.000 omwentelingen uitkomen. Er zijn molenaars die liever met een belaste molen werken en ook dat gaat ten koste van de omwentelingen. Verder zijn ook de functie, vlucht, biotoop en het wicksysteem bepalend voor het aantal omwentelingen. In plaats van de nadruk te leggen op het aantal omwentelingen, zegt het aantal draaiuren veel meer. Sommige molenaars vinden het aantal omwentelingen zelfs helemaal niet interessant. Dat een regelmatig draaiende molen meer aanspraak kan maken op een goede biotoop dan een stilstaande molen wordt door velen onderschreven.

Om vaker op zondagen te gaan draaien is niet altijd een optie. Het was vroeger niet gebruikelijk om op zondag te malen, en ook nu nog wordt het handhaven van de zondagsrust in bepaalde streken van Nederland door de omgeving gewaardeerd. Het niet draaien op zondag zou men kunnen zien als onderdeel van een molentraditie die ook bewaard moet blijven. Molenaars die zich gestoord hebben aan het artikel van Berentzen, noemen zijn uitspraken ongefundeerd. Zo

door de analyse van Jan Scheirs heeft veel losgemaakt in de molenwereld. De reacties lopen uiteen van praktisch en analytisch tot geërgerd. Vooropgesteld: het was de intentie van de auteurs om ideeën aan te dragen hoe we molens vaker aan het draaien kunnen krijgen, niet om goedwillende molenaars aan te vallen.

Het artikel van Robert Berentzen over (te weinig) draaiende molens, gevolgd

wordt bijvoorbeeld de indruk gewekt dat de molens van Kinderdijk nauwelijks draaien, in het vervolgartikel geïllustreerd met een foto van stilstaande Kinderdijkse molens. De praktijk is dat meerdere Kinderdijkse molens 300.000 omwentelingen of meer maken. De verwijzing naar de Zaanse Schans wordt gezien als het vergelijken van appels met peren. Om positief af te sluiten (zie ook het artikel van Willem Roose in dit nummer): de stelling dat molens te weinig draaien zou men ook van een andere kant kunnen bekijken. Er is immers geen land in de wereld waar (historische) molens meer draaien dan in Nederland. Voorwaar een prestatie!

Herinneringen aan Chris van Bussel

In het artikel over Chris van Bussel stond een foto van dochter Cil bij een onbekende molen (pag. 67). Redactielid Erwin Esselink bracht hem thuis. Volgens het bijschrift in het familiealbum zou deze foto bij molen De Zwaan in Lienden zijn genomen. Deze molen werd in 1940 verbusseld, maar op grond van details kon het niet om deze molen gaan. Na enig zoeken heeft Erwin de molen veel dichterbij huis gevonden: het gaat om de nog bestaande molen Sint Anna te Keent, vroeger een apart dorp maar tegenwoordig een wijk van Weert. De



Deze foto met Cil van Bussel bleek niet gemaakt bij De Zwaan te Lienden, maar bij de Sint Anna te Keent bij Weert (foto collectie familie Van Bussel).



Eind 1943 brak de binnenroe van de Sint Anna. Bij het herstel werd het Dekkersysteem vervangen door Van Busselstroomlijnneuzen (collectie Erwin Esselink).

molen lag hemelsbreed maar zo'n anderhalve kilometer bij Van Bussel vandaan. De Sint Anna werd in 1911/1912 gebouwd met onderdelen van de Clercxmolen uit Weert. In 1924 nam Jean Clijsters de molen over van stichter Toon Timmermans en hij liet de molen in 1934 verdekken. Daarbij kreeg de molen zijn huidige naam naar de vrouw van Jean, Anna Truijen. Eind 1943 brak de binnenroe. Dat was een tegenslag voor Clijsters, maar hij wilde de molen zo spoedig mogelijk hersteld hebben. In april 1944 was de molen weer bedrijfsklaar. Het werk werd uitgevoerd door de gebr. Beijk die toen bij Van Bussel in dienst waren. Het Dekkersysteem werd daarbij vervangen door Van Busselstroomlijnneuzen. De foto met Cil op de molenberg moet in die tijd genomen zijn. In de jaren 50 kwam de molen buiten bedrijf en raakte langzaam in verval. In 1970 nam de gemeente Weert de molen over en bij de restauratie van 1973 werd het gevlucht weer oudhollands opgehekt.

Nederlandse molenmakers in de Verenigde Staten in heden en verleden

Op het artikel over Nederlandse molenmakers in de Verenigde Staten kwam een reactie binnen van Bert Bulder van Lowlands Management. In het artikel staat dat Lowlands Management uit Groningen/Amsterdam in 1998 de restanten van de molen in Westerlee (Gr.) bekeken heeft voor

een mogelijke verhuizing naar Pella. Dat blijkt iets anders in elkaar te zitten: *Wij zijn inderdaad naar de restanten van "molen Bulder" (what's in a name) in Westerlee gaan kijken, maar dat hoorde niet bij de voorbereidingen van het projectplan voor Pella uit 1998. Het hoorde bij een projectvoorstel voor Fulton, Illinois, uit januari 1997, waar vervolgens molen De Immigrant is gebouwd door molenmakersbedrijf Molema uit Heiligerlee, opgeleverd in 2001. Aankoop van het restant ging overigens niet door.*

Ook kwam er een reactie van Martin E. van Doornik, die nog aanvult dat de stad New York in haar wapen molenwieken voert en dat die ook op de vlaggen van New York terug te vinden zijn. Het jaartal 1625 in het wapen slaat op de stichting van Nieuw-Amsterdam.



Redactie

